

VUMBIWO RA REPUBLIKA RA MUSAMBIKI

(CONSTITUIÇÃO DA REPÚBLICA DE MOÇAMBIQUE)

VUMBIWO RA REPUBLIKA RA MUSAMBIKI

Iniciativa:

Parceiros:

CHANGANA

**VUMBIWO RA REPUBLIKA
RA MUSAMBIKI**

CHANGANA

FICHA TÉCNICA

Título:

**VUMBIWO RA REPUBLIKA
RA MUSAMBIKI**

Tradução:

BENTO SITEO

Iniciativa:

SEKELEKANE

Parceiros:

**OXFAM, AGIR,
EMBAIXADA DA SUÉCIA**

Capa, Design e Paginação:

LATGRAFICA, LDA

VUMBIWO RA REPUBLIKA

Rito ra kurhanga

Yimpi ya Matlhari ya Ntshunxeko wa Tiko, hi kuhlamlula kuxuva ka khale ni khale ka vana va tiko ra hina, yikatsile mintlawwa hinkwayu ya svirhandzatiko sva Musambiki ka kunavela kun'we ka vutshunxeki, vun'we, vululami ni kuya mahlweni, na nkongometo wakona wuve wa kutshunxa tiko ni Vanhu.

Hi kukumiwa ka Ntshunxeko wa Tiko hi 25 ka Junho wa 1975, vana va Musambiki vatlheliseliwe timfanelo ta vona ni vutshunxeki bza vona bza masungulu.

Vumbiwo ra 1990 risimeke Mfumu wa Vululami wa Xidemokrasiya, na masungulu ya wona ma li ka kuhambana ni kuseketelana ka tihuvu ta mfumu ni le ka mpfumelelo wa vunyingi bza mapartidu, hi kupaluxa svivaningelo sva malongolokela ni nguva leyimpsha. Lesvo sviyendle lesvaku hakunene kuva ni moya wa kuvekela xitshungu risima ni lesvaku atikweni kuva ni nhlawulamani wa kusungula, na kunghene mapartidu ya kuhambanahambana.

Vumbiwo leri rityisa, riyisa mahlweni riva riyetisa sviyimiso sva masungulu sva Mfumu wa Musambiki, risimeka vutiyimeli bza Mfumu wa Vululami wa Xidemokrasiya, lowu masungulu ya wona manga ka mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela, kuvumbiwa ka mapartidu ni le ka kuxixima ni kulwela timfanelo ni ya vutshunxeki bza masungulu bza vana va tiko.

Kutinyiketa ka vana va tiko akululamiseni ka Milawu ya Masungulu kukombisa ntwanano lowuhumaka akutwisiseni ka hinkwavu ka kutiyisa demokrasiya ni vun'we bza tiko.

NHLOKOMHAKA YA I SVIYIMISO SVA MASUNGULU

NDZIMA YA I REPUBLIKA

Ndzimana ya 1 (Republika ra Musambiki)

Republika ra Musambiki i Mfumu wa kutshunxeka, wa kutifuma, wa xide-mokrasiya, wa vululami ka mahanyisanela ya vanhu.

Ndzimana ya 2 (Vutifumi ni kulandza nawu)

- Vutifumi bzikumeka ka vana va tiko.
- Vana va tiko ra Musambiki vatirhisa vutifumi mayelanu ni milawu leyisi-mekiweke ka Vumbiwo.
- Mfumu wu le hansi ka Vumbiwo nakona masungulu ya wona i kulandza nawu.
- Milawu ya vumbiwo mi le henhla ka milawu min'wana hinkwayu ya tihuvu ta vululami.

Ndzimana ya 3 (Mfumu wa Vululami wa Xidemokrasiya)

Republika ra Musambiki i Mfumu wa Vululami, lowu masungulu ya wona man-ga ka mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela, ka malulamisela ya ta politika hi xidemokrasiya, ka kuxixima ni kulwela timfanelo ni vutshunxeki bza masungulu bza Vanhu.

Ndzimana ya 4 (Mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela ka malandzela ya ta vululami)

Mfumu wuyamukela tindlela ta kuhambanahambana leti tinga kona tikweni ra Musambiki ta malulamisela ya milawu ni ta malandzela ya timhaka, loko tindlela leto tingalwi ni mikhuva hambi sviyimiso sva masungulu sva Vumbiwo.

Ndzimana ya 5
(**Vun'wanatiko**)

1. Vun'wanatiko bza Musambiki bzingava bza mapsaliwa kumbe bza kukumiwa.
2. Svilaveko sva kuva munhu anyikiwa, akuma, aluza kumbe athhela akuma vun'wanatiko svitsemiwa hi Vumbiwo sviva svilawuliwa hi nawu.

Ndzimana ya 6
(**Tiko**)

1. Tiko ka Republika ra Musambiki i rin'we hi roxe, ariyaviwi nakona arinyike-liwi. Rikatska vuyandlalu bza misava, tindhawu ta mati ni mpfhuka na svifungwiwa hi mindzelekanu ya tiko.
2. Vuyandlalu, mindzelekanu ni matirhisela ya mati ya tiko, tindhawu ta xirhi ta sva mabindzu, tindhawu letinga kusuhi ni sviziva sva malwandle ya Musambiki svibohiwa hi nawu.

Ndzimana ya 7
(**Malulamisiwela ya tiko**)

1. Tiko ra Republika ra Musambiki rivumbiwa hi svifundzankulu, svifundza, svikanekiso, svifundzantsongo ni miganga.
2. Tindhawu ta xilungu tivumbiwa hi madoropa ni svidoropana.
3. Nhlamuselo wa matshamela ya svigava sva tiko, hambu kuvumbiwa ka svigava svimpsha ni kuvekiwa ka matimba mayelanu ni malulamisiwela ya ta politika ni vutongi ya svona svibohiwa hi nawu.

Ndzimana ya 8
(**Mfumu wa vun'we**)

Republika ra Musambiki i Mfumu wa vun'we, lowu ka malulamisiwela ya wona wuxiximaka sviyimiso sva vutifumi bza vuhosi bza miganga.

Ndzimana ya 9
(Tindzimi ta tiko)

Mfumu wuvekela risima tindzimi ta tiko tani ndzhaka ya mikhuva ya mahanyela ni ya jondzo, nakona wukucetela kuyisiwa mahlweni ka kutirhisiwa ka tona tani tindzimi letihitiselaka vuhina.

Ndzimana ya 10
(Ririmi ra ximfumu)

Ka Republika ra Musambiki, ririmi ra xiputukezi hi rona ririmi ra ximfumu.

Ndzimana ya 11
(Minkongometo ya masungulu)

Mfumu wa Musambiki wu ni minkongometo leyi ya masungulu:

- a) kulwela ntshunxeko ni vutifumi;
- b) kutiyisa vun'we bza tiko;
- c) kuyaka tiko leri vanhu vahanyisanaka hi vululami ni kutisa ntshamiseko hi tlhelo ra sva miri, sva moya ni sva nkoka wa mahanyela ya vana va tiko;
- d) kukucetela nhluvuku hi kuxiyaxiya hi tlhelo ra sva mabindzu, sva vanhu ni sva miganga ya tiko;
- e) kulwela ni kukucetela timfanelo ta vanhu ni kuringana ka vana va tiko mahlweni ka nawu;
- f) kutiyisisa demokrasiya, vutshunxeki, kutshamiseka ka vanhu ni ntwananu xikarhi ka vanhu;
- g) kukucetela vanhu lesvaku vaxixima mavonela ya van'wana ni kukucetela kuyamukelana ni kuhanyisana hi kurhula;
- h) nhluvuku wa ta mabindzu ni kuya mahlweni ka vutivi ni ka vutshila;
- i) kutiyisa vuhina bza vana va Musambiki ni svihena sva vona ni mikhuva yin'wana yosaseka ya ntumbuluku;

j) kusimeka ni kuyisa mahlweni xinakulobze ni kutirhisana ni vanhu va matiko man'wana ni Mimfumu yin'wana.

Ndzimana ya 12
(Mfumu lowungalandziki vukhongeli)

1. Republika ra Musambiki i Mfumu lowungalandziki vukhongeli.
2. Kungalandzi vukhongeli ku le ka kuhambanisa ka Mfumu ni minhlanganu ya vukhongeli.
3. Minhlanganu ya vukhongeli yitshunxekile kutivumbeni ka yona ni le kulandzeni ka mintirho ni vugandzeli bza yona, na yifanela kuyamukela milawu ya Mfumu.
4. Mfumu wuyamukela ni kuvekela risima mintirho ya minhlanganu ya vukhongeli hi nkongometo wa kukucetela moya wa ntwanano, kuyamukelana, kurhula ni wa kutiyisisa vun'we bza tiko, ntshamiseko hi tlhelo ra ta sva moya ni sva miri xikarhi ka vana va tiko ni kuhluvuka ka sva mabindzu ni sva vanhu.

Ndzimana ya 13
(Svifungu sva tiko)

Svifungu sva Republika ra Musambiki i mujeka, mfungu ni risimu, sva tiko.

Ndzimana ya 14
(Kutilwela ka khale ni khale)

Republika ra Musambiki rinyika risima kulwa ka vunhenha ni kutilwela ka khale ni khale ka vana va Musambiki mahlweni ka kufumiwa hi matiko mambe.

Ndzimana ya 15
(Ntshunxeko wa tiko, kuvhikela vutifumi ni demokrasiya)

1. Republica ra Musambiki riyamukela ni kuvekela risima kutinyiketa ka lava vanyikeleke vutomi bza vona ka yimpi ya ntshunxeko wa tiko, ka kuvhikela vutifumi ni demokrasiya.
2. Mfumu wutiyimisele kusirhelela lava valimaleke yimpini ya ntshunxeko wa tiko, hambi vana lavafeliweke hi vapsele ni van'wana lava avawundliwa hi lava vafeleke yimpini leyi.

3. Nawu wuboha ta malandzela ya timfanelo leti tisimekiwaka ka ndzimana leyi.

Ndzimana ya 16
(**Lavalimaleke yimpini**)

1. Mfumu wutiyimisele kusirhelela hi nkheteko lava valimaleke yimpini ya vupfukeli leyiheleke hi kusayiniwa ka Xipfumelelanu xa Kurhula hi 1992, hambi vana lavafeliweke hi vapsele ni van'wana lava avawundliwa hi vanhu lavaya.
2. Nakona, Mfumu wusirhelela lava valimaleke ntirhweni wa vuhosi kumbe wa kupfuna vanhu.
3. Nawu wuboha ta malandzela ya timfanelo leti tisimekiwaka ka ndzimana leyi.

NDZIMA YA II
**MALANDZELA YA NTIRHISANU NI MATIKO MAMBE
NI YA VULULAMI XIKARHI KA MATIKO**

Ndzimana ya 17
(**Vuxaka ni matiko mambe**)

1. Republika ra Musambiki riyaka xinakulobze ni ntirhisanu ni Mimfumu yin'wana mayelanu ni sviyimiso sva kuxiximana hi tlhelo ra vutifumi ni mindzelekanu ya tiko, kufanana, kungangheneli timhaka ta tiko ni ntlheliselanu wa mimpfuneko.
2. Republika ra Musambiki ripfumela, rixixima ni kulandza sviyimiso sva Mukhwepa wa Huvu ya Nhlanganu wa Matiko ni Mukhwepa wa Nhlanganu wa Afrika.

Ndzimana ya 18
(**Vululami xikarhi ka matiko**)

1. Mintwananu ni svipfumelelanu sva matiko, lesvipasisiweke ni kutiyisiwa hi nawu, svatirha ka tihuvu ta vululami ta Musambiki, ndzhaku ka loko svi-

paluxiwile hi ximfumu ni loko, hi xiyimu xa matiko, svahaboha Mfumu wa Musambiki.

2. Milawu ya vululami xikarhi ka matiko, ka tihuvu ta vululami ta tiko, yi ni ntikelo wa kufana ni lowu milawu ya vumbiwo leyi yihumaka ka Huvu ya Republika ni ya Vuhosi yinga na wona, mayelanu ni ndlela leyi yiyamukeliwaka ha yona.

Ndzimana ya 19
(Nseketelanu wa matiko)

1. Republika ra Musambiki riseketela vanhu ni Mimfumu ya Afrika yimpini ya kulwela vun'we, vutshunxeki, kuxiximeka ni mfanelo ya kuya mahlweni ka ta mabindzu ni ka ta vanhu.
2. Republika ra Musambiki rilavetela kutiyisa xinakulobze ni matiko lawa mavindlavindlekelaka kutiyisa ntshunxeko wa tiko, demokrasiya ni kuva vana va tiko vatlhela vatitirhisela ni kufuma titshomba ta tiko.
3. Republika ra Musambiki ritihlanganisa ni Mimfumu hinkwayu yimpini ya kupfuxa mintirho ya ta mabindzu hi vululami ni hi kufanana ndzeni ka xinakulobze xa matiko.

Ndzimana ya 20
(Nseketelo wa vutshunxeki bza vanhu va matiko ni wa vuluveli)

1. Republika ra Musambiki riseketela vanhu va matiko ka yimpi ya kulwela ntshunxeko wa matiko ya vona ni demokrasiya.
2. Republika ra Musambiki riluvelisa va matiko lavalandzeleliwaka hikola ka yimpi ya kulwela ntshunxeko wa matiko ya vona ni demokrasiya ni kurhula ni hikola ka kulwela timfanelo ta vanhu.
3. Nawu wuhlamusela xiyimu xa muluveli hi ta politika.

Ndzimana ya 21
(Vuxaka bza nkheteko bza xinakulobze ni ntirhisanu)

Republika ra Musambiki riboha vuxaka bza nkheteko bza xinakulobze ni ntirhisanu ni matiko ya muganga, ni matiko ya ririmi ximfumu ra xiputukezi ni matiko lawa mayamukelaka vahumatiko va Musambiki.

Ndzimana ya 22
(Matwisisela ya ta kurhula)

1. Republika ra Musambiki riseketela matwisisela ya ta kurhula, na ritirhisa matimba ntsena loko rifanela kutilwela.
2. Republika ra Musambiki rilwela kutlakusiwa ka kulandza timhaka hi kuvulavulisana.
3. Republika ra Musambiki rilwela xiyimiso xa kusuvisiwa hinkwaku ka matlhari ka Mimfumu hinkwayu ya misava.
4. Republika ra Musambiki riseketela lesvaku Lwandlenkulu ra Indiku yiva ndhawu ya kurhula ni ya kukala matlhari ya svibulukwa.

NHLOKOMHAKA YA II VUN'WANATIKO

NDZIMA YA I VUN'WANATIKO BZA MAPSALIWA

Ndzimana ya 23
(Nawu wa kuva wa tiko ni wa vuxaka bza ngati)

1. Lava i vana va Musambiki loko vapsaliwile Musambiki:
  - a) vana va tatana kumbe mamana lweyi apsaliweke Musambiki;
  - b) vana va vapsele va xikalatiko, va lava kungativiwiki lomu vapsaliweke kona, kumbe kufihlekeke;
  - c) lava avahanya Musambiki nkameni wa Ntshunxeko navangalanganga vun'wanatiko bzin'wana, hi kusvivula kumbe hi kusvimiyela;
2. I vana va Musambiki, hambi loko vapsaliwe tikweni rin'wana, avana va tatana kumbe mamana lweyi anga n'wana wa Musambiki na atirhela Mfumu handle ka tiko.
3. I vana va Musambiki avana va tatana kumbe mamana lweyi anga n'wana wa Musambiki, hambi loko vapsaliwe tikweni rin'wana, loko hi kusvivula, na vali ni ntanga ya kuhundza 18 wa malembe, kumbe loko vakombisiwa hi muyimeli wa vona hi nawu, loko vali hansi ka ntanga leyo, vakombise les-vaku valava kuva vana va Musambiki.

Ndzimana ya 24
(Nawu wa kuva wa tiko)

1. I vana va Musambiki hinkwavu lava vapsaliweke Musambiki ndzhaku ka kuhuweleliwa ka ntshunxeko.
2. Ahi vana va Musambiki avana va tatana kumbe mamana wa tiko rin'wana loko mun'we ka vona akumeka Musambiki na atirhela Mfumu wa tiko ra yena.

3. Vanhu lava vavuliwaka ka nhlayu ya laha henhla, vangava vana va Musambiki ntsena loko vatilangela vali vona lesvaku valava kuva vana va Musambiki, loko vahundza ntanga ya 18 wa malembe, kumbe loko vakombisiwa hi muyimeli wa vona hi nawu, loko vali hanshi ka ntanga leyo.
4. Prazu ra kulanga vun'wanatiko loku kuvuliwaka laha henhla i ra lembe rin'we, kusukela ka siku ra kupsaliwa, na kulanga loko kuyendliwa hi muyimeli hi nawu wa lweyi alavaka vun'wanatiko, kumbe lembe leri lweyi asvina-velaka ahlanganisaka ntanga ya 18 wa malembe, na kulanga loko kuyendliwa hi yelweyi atilangelaka vun'wanatiko.

Ndzimana ya 25

(Hi vunkukuwamunhu)

I vana va Musambiki vanhu lava ni loko vali ni mfanelo ya vun'wanatiko bza mapsaliwa vangabzikumangiki hi mhaka ya mavonela ya vayimeli va vona hi nawu, loko vahlaya lesvaku valava kuva vana va Musambiki, loko vali ni ntanga ya kuhundza 18 wa malembe na kuhundze lembe rin'we ndzhaku ka loko vave ni xiyimu xa vunkuluwamhunu.

NDZIMA YA II

VUN'WANATIKO BZA KUKUMIWA

Ndzimana ya 26

(Hi vukati)

1. Akuma vun'wanatiko bza Musambiki munhu wa tiko rin'wana, wanuna kumbe wansati, na kungakontiwi svikalatiko, loko atekanile ni n'wana wa tiko ra Musambiki, wa xisati kumbe wa xinuna, ndzhaku ka ntlhanu wa malembe ya vukati, loko ali ni matshalela lawa ha mambirhi:
  - a) ahlayile lesvaku alava kukuma vun'wanatiko bza Musambiki;
  - b) ali ni svilaveko hinkwasvu ava atiyisa kulandza hinkwasvu lesvibohiweke hi nawu.
2. Kukombisiwa ka kudlayiwa ka vukati kumbe kuhahluliwa ka bzona akuwonhi vun'wanatiko lebzikumiweke hi mun'we ka vatekani.

Ndzimana ya 27
(Hi kuyendliwa xipsalwa)

1. Kunganyikiwa vun'wanatiko bza Musambiki hi kuyendliwa xipsalwa vanhu va matiko man'wana lava, nkarhini wa kunghenisa xikombelo, vahlanganisaka hinkwawu matshamela lawa:
  - a) vahanya Musambiki hi xihena kuhundza khume ra malembe;
  - b) vali ni ntanga ya kuhundza 18 wa malembe;
  - c) vativa Xiputukezi kumbe rin'we ka tindzimi ta Musambiki;
  - d) vakota kutifambisa ni kutirhwala;
  - e) vawupfile ka mahanyisanela ni vanatikokulobze
  - f) vali ni svilaveko hinkwasvu vava vatiyisa kulandza hinkwasvu lesvi-bohiweke hi nawu.
2. Svilaveko lesvikombisiwaka ka svindzimana sva a) na c) asvilondziwi ka vana va matiko man'wana lava vangavaka vatrhele Mfumu wa Musambiki sva risima, mayelanu ni lesviboheke hi nawu.

Ndzimana ya 28
(Hi vun'wana)

Hi kuyendliwa svipsalwa, vun'wanatiko bza Musambiki bzinganyikiwa vana va munhu lweyi akumeke vun'wanatiko, loko vangasichada ni va ntanga ya le hansi ka 18 wa malembe.

Ndzimana ya 29
(Hi kuyamukeliwa tani n'wana)

Lweyi ayamukeliweke tani n'wana hi n'wanatiko wa Musambiki akuma vun'wanatiko bza Musambiki.

Ndzimana ya 30
(Mpimelo wa kulandza mintirho)

1. Vanhu lava vanga ni vun'wanatiko bza kunyikiwa vangevi vadeputadu, svirho sva Vuhosi, varhangeli va tihuvu ta mfumu. Nakona vangevi ni vutirheli bza kukombisa tiko hambi bza vusochwa.
2. Nawu wuhlamusela svilaveko sva kulandza mintirho ya vuhosi kumbe ya vinyi na yikhumba vuhosi ka vanhu lava vanga ni vun'wanatiko bza kunyikiwa.

NDZIMA YA III
KULUZA NI KUTLHELA KUKUMIWA VUN'WANATIKO

Ndzimana ya 31
(Kuluza vun'wanatiko)

Aluza vun'wanatiko bza Musambiki:

- a) lweyi loko ali n'wanatiko wa tiko rin'wana avulaka hi tindlela leti tifanekelaka lesvaku angalavi kuva n'wanatiko wa Musambiki;
- b) lweyi, hikuva ahali ntsongo, anyikiweke vun'wanatiko bza Musambiki hi kuvulavuleliwa hi mukombisi wa yena hi nawu kutani, kuyafika mpfhuka wa lembe ndzhaku ka loko se ali nkulu, avula hi tindlela leti tifanekelaka lesvaku angalavi kuva n'wanatiko wa Musambiki na akota kukombisa vumboni bza lesvaku i n'wana wa tiko rin'wana.

Ndzimana ya 32
(Kutlhela kukumiwa vun'wanatiko)

1. Vangatlhela vanyikiwa vun'wanatiko bza Musambiki lava, ndzhaku ka loko vabziluzile, vabzikombelaka na vali ni svilaveko hinkwasvu lesvi:
  - a) vahanya tikweni ra Musambiki;
  - b) vali ni svilaveko hinwasvu vava vatiyisa kulandza hinkwasvu lesvi-bohiweke hi nawu.

2. N'wanatiko wa Musambiki wa xisati lweyi aluzeke vun'wanatiko hikola ka vukati angathela abzikuma hi kunghenisa xikombelo ka tihuvu letinga ni matimba ka svona.
3. Akuthela kukumiwa vun'wanatiko kutlhelisela munhu ka matshamela, hi tlhelo ra nawu, lawa aali ka wona na angasiluza vun'wanatiko.

NDZIMA YA IV
NTIKELO WA VUN'WANATIKO NI KUTSALISA

Ndzimana ya 33
(Ntikelo wa vun'wanatiko bza Musambiki)

Vun'wanatiko bza matiko man'wana abziyamukeliwi hambu kutirha ka tihuvu ta vululami ta tiko, loko munhu, mahlweni ka tihuvu ta vululami ta Republika ra Musambiki, ali n'wanatiko wa Musambiki.

Ndzimana ya 34
(Kutsalisa)

Kutsalisa ni vumboni bza kukuma, kuluza ni kutlhela kukumiwa vun'wanatiko svilawuliwa hi nawu.

**NHLOKOMHAKA YA III
TIMFANELO, SVIBOHO NI VUTSHUNXEKI
SVA MASUNGULU**

**NDZIMA YA I
SVIYIMISO SVA KUKATSA**

Ndzimana ya 35
(Xiyimiso xa kuyanetiwa ni kufanana)

Hinkwavu vana va tiko vafanana mahlweni ka nawu, va ni timfanelo ta kufanana vatlhela vava ni sviboho sva kufanana, na kungayiwi hi muvala, rixaka, rimbewu, ndhavuku, ndhawu va kuvelekiwa, vukhongeli, tijondzo, xiyimu tikweni, matshamela ya vapsele tikweni, ntirho kumbe mavonela ka ta politika.

Ndzimana ya 36
(Xiyimiso xa kufanana ka kuya hi rimbewu)

Wanuna ni wansati vafanana mahlweni ka nawu ka svigava hinkwasvu sva vutomi hi tlhelo ra ta politika, ta mabindzu, ta vanhu ni ta mikhuva ya mahanyela.

Ndzimana ya 37
(Lava vanga ni vulema)

Vana va tiko lava vanga ni vulema va ni timfanelo hinkwatu letivekiweke ka Vumbiwo nakona va ni sviboho sva kufana, handle ka lesvi vangesvikotiki kusvitirha kumbe kusvilandza hikola ka vulema.

Ndzimana ya 38
(Xiboho xa kuxixima Vumbiwo)

1. Hinkwavu vana va tiko vaboheka kuxixima milawu ya Vumbiwo.
2. Milawu leyilwaka ni lexisimekiweke ka Vumbiwo yakhatisiwa hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 39
(Milawu leyilwaka ni vun'we bza tiko)

Hinkwayu milawu leyikongomaka kulwa ni vun'we tikweni, kuwonha ntwanano xikarhi ka vanhu, kuvanga kuyavana, xihlawuhlawu hi kuya hi muhlovo, rixaka, rimbewu, ndhavuku, ndhawu ya kupsaliwa, vukhongeli, tijondzo, xiyimu tikweni, matshamela mirini kumbe miyanakanywini, matshamela ya vapsele tikweni, ntirho kumbe mavonela ka ta politika, yakhatisiwa hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 40
(Mfanelo ya vutomi)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya vutomi ni ya kutshamiseka mirini ni le vumunhwini, nakona avafaneliwi hi kuxanisiwa kumbe kuyendleliwa nsele ni tihanyi.
2. Ka Republika ra Musambiki aku na xikhatiso xa rifu.

Ndzimana ya 41
(Timfanelo tin'wana ta vanhu)

Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kuxiximeka, xindzhuti, kukhenseka, kulwela vito ra vona tikweni ni mfanelo ya xihundla ka ta vutomi bza vona.

Ndzimana ya 42
(Vuyaneto ni matwisisiwela ya timfanelo ta masungulu)

Timfanelo ta masungulu letisimekiweke ka Vumbiwo atisiyi hi tlhelo timfanelo tin'wana letinga ndzeni ka nawu.

Ndzimana ya 43
(Mahlamuselela ya timfanelo ta masungulu)

Milawu ya Vumbiwo leyifambelanaka ni timfanelo ta masungulu yihlamuseliwa ni kutirhisiwa hi kutwananisiwa ni Mukhwepa wa Misava Hinkwayu wa Timfanelo ta Munhu ni Mukhwepa wa Afrika wa Timfanelo ta Munhu ni Mintshungu.

Ndzimana ya 44
(Timfanelo ka vanhukulobze)

Hinkwavu vana va tiko vaboheka kuxixima ni kuva ni mafundzha ka vanhukulobze, na vangali ni xihlawuhlawu xa muxaka wihi ni wihi, ni kuyaka na vona mahanyisanela lawa mapfumelelaka kukucetela, kulwela ni kutiyisa xichavu, kuyamukelana ni kuseketelana.

Ndzimana ya 45
(Timfanelo ka vayakitiko)

Hinkwavu vana va tiko vaboheka ka lesvi:

- a) kupfuneta vayakitiko hi kutirhisa tinyiko ta miri ni ta vutivi;
- b) kutirha mayelanu ni hilaha vasvikotaka hakona ni hi matimba;
- c) kuhakela ndzuvu ni rhesa;
- d) kuhisekela, akuhanyisaneni ni vayakitiko, akuhlayiseka ka mikhuva ya ntumbukuku, moya wa kuyamukelana, wa kulandza timhaka hi kubulisana, ni kupfuneta kukucetela ni kujondzisa mahanyisanela ya vana va tiko.
- e) kulwela ni kukucetela ta vudahu bza vuhosi;
- f) kulwela ni kuhlayisa lomu kuhanyiwaka kona;
- g) kulwela ni kuhlayisa rifuwo ra vuhosi ni ra vayakitiko.

Ndzimana ya 46
(Timfanelo ka Mfumu)

1. Hinkwavu vana va tiko vaboheka kupfuneta ka ta kuvhikela tiko.
2. Nakona, hinkwavu vana va tiko vaboheka kulandza timfanelo letisimekiweke ka nawu ni kuxixima milawu ya kuta hi le ka tihuvu ta vululami, na tihumesiwa hi kulandza Vumbiwo hi tlhelo ra timfanelo ta masungulu.

Ndzimana ya 47
(**Timfanelo ta ntsongwana**)

1. Vatsongwana va ni mfanelo ya kusirheleliwa ni ya vuhlayisi lebzilavekaka ka ntshamiseko wa vona.
2. Vatsongwana vatshunxekile kukombisa mavonela ya vona ka timhaka leti-vakhumbaka, mayelanu ni ntanga ni kukula ka vona.
3. Hinkwasvu lesviyendliwaka na svifambelana ni vatsongwana, svingava lesvitirhiwaka hi tihuvu ta vuhosi kumbe minhlanganu ya vinyi, svikongoma ngopfungopfu svilaveko sva nkoka sva vatsongwana.

NDZIMA YA II
TIMFANELO, SVIBOHO NI VUTSUNXEKI

Ndzimana ya 48
(**Vutshunxeke bza kuveka mavonela ni bza kutluletana mahungu**)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya vutshunxeke bza kuveka mavonela, ya vutshunxeke bza mahungutsalwa hambi mfanelo ya kutluletana mahungu.
2. Kulandza vutshunxeke bza kuveka mavonela, lebzikatsaka matimba ya kuva munhu apaluxa miyakanyu hi tindlela hinkwatu letinga ndzeni ka nawu ni malandzela ya mfanelo ya kutluletana mahungu atifanekeliwi hi kupimeliwa hi vuhleli.
3. Vutshunxeke bza mahungutsalwa bzikatsa vutshunxeke bza kuveka mavonela ni bza vuqambhi bza vatsali va mahungu, tindlela ta kukuma mahungu, kusirheleliwa ka vutshunxeke ni ka xihundla xa ntirho, hambi mfanelo ya kusungula tinyusiphepha, svitsalwana ni tin'wana tindlela ta kuhangalasa mahungu.
4. Ka mintirho ya vuhaxi bza mahungu ya vuhosi kutiyisiwa kuveka ka mavonela ni kuhambana ka miyanakanyu xikarhi ka mintlawu ya mapimisela hi kuhambana ka yona.
5. Mfumu wulwela vukalathelo bza mintirho ya vuhaxi bza mahungu ya vuhosi hambi vutshunxeke bza vatsali va mahungu mahlweni ka Vuhosi, ka Vutongi ni ka mintamu min'wana ya ta politika.

6. Malandzela ya timfanelo ni vutshunxeke lesvikhumbiwaka ka ndzimana leyi svilawuliwa hi nawu hi kuya hi svilaveko sva kuxiximiwa ka Vumbiwo ni hi kuxiximeka ka vanhu.

Ndzimana ya 49

(Timfanelo ta nkarhi wa kuhaxa mahungu, ta kuhlamula ni ta kukaneta hi ta politika)

1. Mapartidu ma ni mfanelo ya nkarhi wa kuhaxa mahungu ka mintirho ya vuhosi ya radiyo ni ya televhizawu, mayelanu ni ntikelo wa vukombisi bza wona ni hi kulandza lesvibohiweke ka nawu.
2. Mapartidu lawa manga ni ndhawu ka Huvu ya Republika, na mingakumeki ka Vuhosi, hi kulandza nawu, ma ni mfanelo ya nkarhi wa kuhaxa mahungu ka mintirho ya vuhosi ya radiyo ni ya televhizawu, mayelanu ni ntikelo wa vukombisi bza wona akulandzeni ka mfanelo ya kuhlamula ni kukaneta hi ta politika leti Vuhosi bzingativulaka hi tlhelo ra politika.
3. Mfanelo ya nkarhi wa kuhaxa mahungu watiyisisiwa hambu ka minhlanganu ya vatirhikulobze ni ya mintirho ya mabindzu ni ya vanhu, mayelanu ni lesvibohiweke ka nawu.
4. Ka minkarhi ya nhlawulamani, vavalisani va ni mfanelo ya nkarhi wa kuhaxa mahungu hi nkama ni nkama hi ndlela ya kufana ka minti ya radiyo ni ya televhizawu ya vuhosi hi xiyimu xa tiko kumbe muganga, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 50

(Huvunkulu ya ta Vuhaxi bza Mahungu)

1. Huvunkulu ya ta Vuhaxi bza Mahungu i huvu ya kutshinya ni kunyika svi-tsundzuxu leyilwelaka vutshunxeke bza mintirho ya vuhaxi bza mahungu akulandzeni ka timfanelo ta kutluletana mahungu, ta vutshunxeke bza mahungutsalwa, hambu ka timfanelo ta nkarhi wa kuhaxa mahungu ni ta kuhlamula.
2. Huvunkulu ya ta Vuhaxi bza Mahungu yinyika mavonela ka Vuhosi na bzingasitsema kunyika mpfumelelo wa kuhaxa, ka mintirho ya vinyi ya televhizawu ni radiyo.
3. Huvunkulu ya ta Vuhaxi bza Mahungu yanghena ka kusimekiwa ni kusisiwa ka vafambisi va mintirho ya vuhaxi bza mahungu ya vuhosi, hi kulandza nawu.

4. Nawu wulawula ta malulamisiwela, mavumbiwela, matirhela ni matimba man'wana ya Huvunkulu ya ta Vuhaxi bza Mahungu.

Ndzimana ya 51

(Mfanelo ya vutshunxeki bza kuhlengenetana ni bza kukombisa miyanakanyu rivaleni)

Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya vutshunxeki bza kuhlengenetana ni bza kukombisa miyanakanyu rivaleni hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 52

(Tshunxeko wa kuvumba mihlanganu)

1. Vana va tiko va ni mfanelo ya vutshunxeki bza kuvumba minhlanganu.
2. Tinhlengenetanu ta vanhu ni minhlanganu svi ni mfanelo ya kulandza minkongometo ya svona, kuvumba tihuvu leti tingasvifikisaka ka minkongometo ya svona ni mfanelo ya kuva ni yimfa akuva svikota kulandza mintirho ya svona, hi kulandza nawu.
3. Yatsimbisiwa minhlanganu leyinga ni matlhari ya kufana ni ya vusochwa kumbe kufambelana ni vusochwa ni leyi yikucetelaka tihanyi, xihlawulanhlonge, kunyanya va matiko man'wana, kumbe leyi yilandzaka lesvibanana ni nawu.

Ndzimana ya 53

(Vutshunxeki bza kuvumba, kukumeka ni kunghena ka mapartidu)

1. Hinkwavu vana va tiko vatshunxekile kuvumba kumbe kukumeka ka mapartidu.
2. Kunghena ka partidu i ka kusvirhandza na kupfela ka vutshunxeki bza vana va tiko bza kuhlengela svin'we ka kunavela ka vona, hi ta politika.

Ndzimana ya 54

(Vutshunxeki bza matwisisela, vukhongeli ni vugandzeli)

1. Vana va tiko va ni vutshunxeki bza kulandza kumbe kungalandzi vukhongeli.
2. Aku na lweyi angavekiwaka hi tlhelo, alandzeleliwa, awonheliwa, apfumatiwa timfanelo, apfuneka kumbe atshunxiwa ka sviboho sva yena hikola ka kupfumela, kutshemba kumbe kulandza vukhongeli.
3. Minhlanganu ya vukhongeli yi ni mfanelo ya kuhisekela akutshunxekeni minkongometo ya yona ya vukhongeli, ya kuva vinyi ni ya kuxava svigotso sva kuhetisa minkongometo ya tona.
4. Kutiyisisiwa kusirheleliwa ka tindhawu ta vugandzeli.
5. Kutiyisisiwa mfanelo ya kukaneta matwisisela, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 55

(Vutshunxeki bza kuyaka ni kufambafamba)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kuyaka kwihi na kwihi ndzeni ka tiko.
2. Hinkwavu vana va tiko vatshunxekile kufambafamba ndzeni ni le handle ka tiko, handle ka lava hi nawu vasuseliweke mfanelo leyi.

NDZIMA YA III

TIMFANELO, VUTSHUNXEKI NI SVITIYISISO SVA MUNHU

Ndzimana ya 56

(Sviyimiso sva kukatsa)

1. Timfanelo ni vutshunxeki bza vanhu svilandziwa hi kukongometa, na sviboha tihuvu ta vuhosi ni ta vinyi, svitiyisiwa hi Mfumu na svifanela ku tirhisiwa hi kulandza Vumbiwo ni milawu.
2. Kulandziwa ka timfanelo ni vutshunxeki kungapimeliwa loko kusirheliwa timfanelo tin'wana kumbe minxuvu leyisirheleliwaka hi Vumbiwo.

3. Nawu wungapimela timfanelo, vutshunxeki ni svitiyisiso ntsena ka lesvi svi-vekiweke ka Vumbiwo.
4. Akupimeliwa hi nawu ka timfanelo ni vutshunxeki kufanela kuva ni xiyimu xa kukatsa ni kupimanisiwa na kungafaneli kutirhisiwa ka lesvi svihundzeke.

Ndzimana ya 57

(Kungatirhi ka lesvi svihundzeke)

Ka Republika ra Musambiki amilawu yingatirha ka lesvi svihundzeke ntsena loko svipfuna vana va tiko ni van'wana lavanga ni vutiyimeli mahlweni ka nawu.

Ndzimana ya 58

(Mfanelo ya kuriheliwa ni ya Vutihlamuleli bza Mfumu)

1. Hinkwavu vapfumeleliwa mfanelo ya kulondza kuriheliwa, hi kulandza nawu, hikola ka kuwonhekeliwa ka kuvangiwa hi kudumeliwa ka timfanelo ta vona ta masungulu.
2. Mfumu wufanela kutihlamulela mahlweni ka kuwonhekeliwa ka kuvangiwa hi vatirheli va wona, handle ka nawu, akulandzeni ka mintirho ya vona, na lesvi svingasiveli mfanelo ya kutlheliseliwa, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 59

(Mfanelo ya vutshunxeki ni ya vutshamiseki)

1. Ka Republika ra Musambiki, hinkwavu va ni mfanelo ya vutshamiseki, nako-na aku na ni mun'we lweyi angakhomiwaka ava athethisiwa, handle ka loko kulandziwa nawu.
2. Lavarhwexiweke nandzu vatameliwa tani lavangaliki ni nandzu kukondza kutsemiwa timhaka ta vona hi nawu.
3. Aku na ni mun'we n'wana wa tiko lweyi angathethisiwaka kuhundza kan'we hicolaho ka nandzu wolowo wa wun'we, hambu kukhathisiwa hi xikhathiso le-xingaliki kona ka nawu kumbe hi xikhathiso xa kuhundza lexivekiweke ka nawu nkarhini wa kutluliwa ka nawu.

Ndzimana ya 60
(Malandzela ya nawu wa ta vuwonhi)

1. Aku na lweyi angayavanyisiwaka hikola ka xiyendlo lexingaliki ni xiyimu xa xiwonho nkarhini wa kuyendliwa ka xona.
2. Nawu wa vukhatisi wulandziwa ka lesvi se svihundzeke loko lesvo svipfuna lweyi arhwexiweke nandzu.

Ndzimana ya 61
(Mpimelo wa svikhatiso ni wa milawu ya vutshamiseki)

1. Svayalisiwa svikhatiso ni svileriso sva vutshamiseki lesvisuselaka kumbe kupumbela vutshunxeke hilaha kungaheliki, kumbe sva kuva svingapimeliwananga nkarhi kumbe sva nkarhi wa kuva wungatiyanga.
2. Svihkhatiso asvitluletiwi.
3. Aku na xikhatiso lexivangaka kuluza ka timfanelo tihi na tihi ta vanhu, ta ntirho kumbe ta politika, hambu kususela muyavanyisiwa timfanelo ta yena ta masungulu, handle ka kupumbeliwa lokufambelanaka ni matshamela ya kuyavanyisiwa ni svilaveko svakuyelana ni malandzela ya svona.

Ndzimana ya 62
(Kufikelela ka matribunal)

1. Mfumu wutiyisisa mafikela ya vana va tiko ka matribunali ni kutiyisisa ka lavarhwexiweke nandzu mfanelo ya kutilwela ni mfanelo ya kuseketeliwa hi nawu ni ya kupfuniwa hi mintirho ya ta vululami.
2. Lweyi arhwexiweke nandzu a ni mfanelo ya kulanga akutshunxekekeni mulweli wa yena akuva amuseketela ka hinkwasvu lesviyelanaka ni kulandziwa ka timhaka, na sviboha lesvaku loko lweyi arhwexiweke nandzu angakoti kutilavela gqweta, akuma kuseketeliwa hi nawu ni pfuniwa hi mintirho ya ta vululami.

Ndzimana ya 63
(Mandatu ya ta vululami ni vugqweta)

1. Mfumu wutiyisa ka lweyi anga ka mandatu ya ta vululami, nsirhelo lowula-vekaka akulandzeni ka ntirho wa yena ni kulawula ta kupfuniwa hi tihuvu ta sva vululami, tani xilaveko xa ntshima ka vutongi bza ta vululami.
2. Mikhwepa, mapapela ni svin'wana lesvi, akulandzeni ka ntirho wa yena ni hi kulandza nawu, svingavaka svinyiketiwile gqweta hi mukombisiwa wa yena, ni lesvi asvikumeke sva kumulwela, kumbe lesvifambelanaka ni ntirho wa yena, asvifaneli kupaluxiwa.
3. Xisecha, kuteka hi ximfumu, kumbe migingiriko yin'wana ya kufana ni lesvo, le ka hofisi ra gqweta kumbe ka vuhlayiselo bza svitsalwana sva yena svingatshunxiwa ntsena hi kutsema ka nawu na svifanela kuyendliwa mahlweni ka muyavanyisi lweyi anyikeke mpfumelelo wakona, gqweta ni xirho lexikombisaka nhlanganu wa vagqweta lexihlawuliweke hi nhlanganu lowu, loko kutluliwa ka nawu kuli lokukhatisiwaka hi kunghenisiwa jele kuhundza malembe mambirhi, na mahlweni ka gqweta kutikombile na kufanekeliwa ha svona.
4. Gqweta a ni mfanelo ya kuvulavulisana ngohe ni ngohe ni hi xihundla ni muyimeliwa wa yena hambu loko lweyi akumeka jele kumbe akhomiwile ka ndhawu ya vanhu kumbe ka ndhawu ya ta vusochwa.
5. Nawu wulawula svilaveko svin'wana lesvifambelanaka ni mandatu ya ta vululami ni vugqweta.

Ndzimana ya 64
(Kupfalela ka kulumukela)

1. Kupfalela ka kulumukela kupfumeleliwa ntsena ka matshamela lawa mavekiweke ka nawu, na wukombisa ni maprazu yakona.
2. N'wana va tiko lweyi apfaleliweke hi kulumukela afanela kukombisiwa ndzeni ka prazu lerivekiweke ka nawu mayelanu ni lesvitsemiweke hi huvu ya vululami, yinga yona yili yoxe leyinga ni matimba ya kutiyisa kumbe kuyisiwa mahlweni kupfaleliwa loko.

3. Vanhu hinkwavu lava vakavinyeteliweke vutshunxeki vafanela kutivisiwa, xikan'we ni hi ndlela leytwisisekaka, svivangelo sva kupfaleliwa jele kumbe kukhomiwa ka vona, hambi timfanelo ta vona.
4. Ntsemomhaka lowulerisaka kumbe wuyisaka mahlweni nawu wa kuka-vinyeta vutshunxeki wufanela kutekela kutivisiwa ka xaka kumbe munhu lweyi atshembiwaka hi mukhomiwa. Vanhu lava valangiwa hi mukhomiwa.

Ndzimana ya 65

(Sviyimiso sva timhaka ta xiwonho)

1. Mfanelo ya kutilwela ni ya kuthethisiwa hi timhaka ta xiwonho ayifaneli kukhinyaveziwa nakona mfanelo leyi yilulamisiwe mani na mani lweyi arhwexiweke nandzu.
2. Tihlanganu ta kuthetha timhaka ta xiwonho tingahlaleliwa, handle ka loko kufanela kulweliwa xihundla xa munhu, xa maxaka, xa vanhu kumbe mikhuva ya kukhenseka; kumbe svivangelo sva kutwisiseka sva vutshamiseki bza lavahengeletaneke, kumbe ka vutshamiseki bza vanhu, na lesvo sviyendla lesvaku kuyalisiwa kumbe kupimeliwa kuhlaleliwa ka nhlanganu.
3. I bza hava vumboni hinkwabzu lebzikumiweke hi kuxanisa, kusindzisa munhu, kumuwonhela kutshamiseka ka yena mirini ni le vumunhwini, kutinghenisa hi kudelela vuton'wini bzakwe ni bza njangu, kungava kaya, ka mapapela kumbe ka sva kutluleta mahungu hi tinqunga.
4. Aku na mhaka leyingasusiwaka tribunali na matimba ya rona masimekiwile ka nawu kuli khale, handle ka matshamela ya nkheteko lamakombisiweke ka nawu.

Ndzimana ya 66

(Habeas corpus)

1. Loko kuhumelela kupfaleliwa jele kumbe kukhomiwa ka handle ka nawu, n'wana wa tiko a ni mfanelo ya kukombela kutekela kuvonana ni muvanyisi.
2. Xivilelo xa mfanelo ya kuhatla kuvonaniwa ni muvanyisi xinghenisiwa tribunali, na rona rifanela kutsema mhaka na kungasihundza 8 wa masiku.

Ndzimana ya 67
(Kunyikela muwonhi ka tiko rin'wana)

1. Kunyikela muwonhi ka tiko rin'wana kungayendleka ntsena hi kutsema ka nawu.
2. Kunyikela muwonhi ka tiko rin'wana hi ta politika akupfumeleliwi.
3. Asvipfumeliwi kunyikela muwonhi ka tiko rin'wana hikola ka vuwonhi le-bzi, mayelanu hi nawu wa Mfumu lowumukombelaka, bzikhatisiwaka hi rifu kumbe hi kupfaleliwela muphelo, kumbe loko kuli ni lesvikombaka lesvaku lweyi anyikeliwaka angakuma kuxanisiwa, kutameliwa hi ndlela ya kupfu-mala vumunhu, ya kuchipisa kumbe ya nsele.
4. N'wana wa Musambiki angafaneli kuhlongoliwa kumbe kunyikeliwa ka tiko rin'wana.

Ndzimana ya 68
(Kusirheleleka ka munti ni mapapela)

1. Munti ni mapapela ya n'winyi kumbe tindlela tin'wana ta kutluleta mahungu atifaneli kungheneliwa, handle ka matshamela lawa hi nkheteko mabohiweke ka nawu.
2. Kunghena muntini wa vana va tiko na vangasvilavi kungapfumeleliwa ntse-na hi tihuvu ta vululami letinga ni matimba lawo, mayelanu ni matshamela hambi mayendlela lawa hi nkheteko mabohiweke ka nawu.
3. Aku na lweyi apfumeleliwaka kunghena nivusiku muntini wa munhu wini na wini na angamupfumelelanga.

Ndzimana ya 69
(Mfanelo ya kukhala)

N'wana wa tiko angakhala loko kuli ni milawu leyitshovaka timfanelo ta yena letisimekiweke ka Vumbiwo ni ka milawu yin'wana.

Ndzimana ya 70
(Mfanelo ya kutsutsumela tribunali)

N'wana wa tiko a ni mfanelo ya kutsutsumela matribunali kuyakhala hikola ka sviyendlo lesvingahoxelaka timfanelo ta yena ni minxuvu ya yena leyipfumeleliwaka hi Vumbiwo ni hi nawu.

Ndzimana ya 71
(Kutirhisiwa ka tikomputadori)

1. Asvipfumeleliwi ni kutsongo kutirhisa tinkomputadori ka kutsaletela ni kululamisela svitiviwa lesvikoliweke lesvingativiwaka hi kunabzala na svikhumba kutshemba ka ta politika, filozofiya kumbe matwisisela, rikholo ra vukhongeli, vuxirho bza partidu kumbe nhlanganu wa vatirhikulobze ni vutomi bza munhu.
2. Nawu wulawula kusirheleliwa ka svitiviwa sva vanhu lesvinga ka tikomputadori, svilaveko sva mafikelela ka matshala ya svitiviwa, mavumbiwela ni matirhisela ya matshala lawo ya svitiviwa ni svitirho svakona sva makomputadori hi tihuvu ta vuhosi ni minhlengelo ya vinyi.
3. Amapfumeleliwi mafikelela ka vuhlayiselo, mafixeru ni lesvivekiweke ka makomputadori kumbe ka matshala ya svitiviwa hi nkongometo wa kukuma svitiviwa sva munhu mun'wana, hambu kurhumela svitiviwa sva munhu sva fixeru rin'we sviya ka rin'wana, na svilumba mintirho ni tihuvu ta kuhambana, handle ka matshamela lawa mavekiweke ka nawu kumbe hi kutsema ka ta vululami.
4. Vanhu hinkwavu va ni mfanelo ya kufikelela svitiviwa lesvilulamiseliweke, loko svivakhumba, ni mfanelo ya kululamisiwa ka svihoxo svakona.

Ndzimana ya 72
(Kutsemelisiwa ka kutirhisiwa ka timfanelo)

1. Vutshunxeki ni svitiyisiso sva munhu svingatsemelisiwa kumbe kupimeliwa ntsena loko kub'ikiwa matshamela ya yimpi, matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa, hi kulandza lesvitiyisiweke ka Vumbiwo.

2. Loko kuhumelela kutsemelisiwa kumbe kupimeliwa ka vutshunxeke kumbe ka svitiyisiko, kutsemelisiwa ni kupimeliwa loko svi ni matshamela ya kukatsa ni kupimanisiwa, na kufanela kukombisiwa khwatsi nkarhi lowu svingatawuteka hambu nawu lowu wusviseketelaka.

NDZIMA YA IV
**TIMFANELO, VUTSHUNXEKI NI SVITIYISISO
SVA VUHLENGELI KA TA POLITIKA**

Ndzimana ya 73
(Kuvhota ka hinkwavu)

Vanhu va tiko ra Musambiki vatirhisa matimba ya vona ka ta politika hi ndlela ya kuvhota ka hinkwavu, hi voxe, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama akuva vahlawula vakombisi va vona, hi ndlela ya xivutisela xa mavonela henhla ka timhaka letikulu ta tiko ni hi vuhlengeli bza xidemokrasiya bza vana va tiko ka mahanyela ya Tiko.

Ndzimana ya 74
(Mapartidu ni mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela)

1. Mapartidu makombisa mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela hi ta politika, mapfuneta ni kuyakiwa ni kukombisiwa ka kurhandza ya xitshungu. Nakona i xitirho xa masungulu xa vuhlengeli bza xidemokrasiya bza vana va tiko ka mafumela ya tiko.
2. Mavumbiwela ni matirhela ya mapartidu mafanela kuva ya xidemokrasiya.

Ndzimana ya 75
(Matumbuluxela ya mapartidu)

1. Hi kuxiximiwa lokuyeteke ka vun'we bza tiko ni hi svihena sva xidemokrasiya, mapartidu maboheka ka sviyimiso lesvisimekiweke ka Vumbiwo ni le ka nawu.

2. Kuvumbiweni ka wona ni le kulandzeni ka minkongometo ya wona, mapartidu mafanela kuva xilesvi:
  - a) makumeka tiko hinkwarhu;
  - b) malwela minxuvu ya tiko;
  - c) mapfuneta kuyaka mavonela tikweni, ngopfungopfu henhla ka timhaka letikulu ta tiko;
  - d) matiyisisa vurhandzatiko bza vana va tiko ni kutiyisisa Tiko ra Musambiki.

Mapartidu mafanela kupfuneta, hi kujondzisa ta politika ni ta mahanyisanela ya vana va tiko, akuyakeni ka kurhula ni kutiya ka tiko.

4. Matumbuluxela, mavumbiwela ni matirhela ya mapartidu svilawuliwa hi nawu.

Ndzimana ya 76
(Vito)

Asvipfumeleliwi lesvaku mapartidu matirhisa mavito lawa manga ni marito lawa mafambelanaka ni minhlanganu ya vukhongeli kumbe tikereke, hambiki kutirhisa mimfungu leyingafanaka ni svifungu ya tiko kumbe sva vukhongeli.

Ndzimana ya 77
(Kutsutsumela ka vudumeli bza matlhari)

Svayalisiwa lesvaku mapartidu mayimela kumbe matsutsumela ka kudumela hi matlhari lesvaku macinca matshamela ya politika ni ya vanhu va tiko.

Ndzimana ya 78
(Minhlanganu ya vanhu)

1. Minhlanganu ya vanhu, tani tindlela ta kuhlangana hikola ka matwisisela ni kunavela kun'we, yi ni ntirho wa risima akukuceteleni ka demokrasiya ni le ka vuhlengeli bza vana va tiko ka ta mahanyela ya tiko.
2. Minhlanganu ya vanhu yipfuneta kuhetiseka ka timfanelo ni vutshunxeke bza vana va tiko, ni kukulisa ripfalu ra munhu ni ra vunyingi akulandzeni ka sviboho sva vana va tiko.

Ndzimana ya 79
(Mfanelo ya kukombela, kumangala ni kukhala)

Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kufikisa svikombelo, mimangalu ni svikhalu ka tihuvu letifanekelaka tani ndlela ya kulondza kutlheliseliwa timfanelo ta vona letitshoviwele kumbe kulwela minxuvu ya vunyingi.

Ndzimana ya 80
(Mfanelo ya kutilwela)

N'wana wa tiko a ni mfanelo ya kubakanya svileriso sva le handle ka nawu kumbe lesvitshovaka timfanelo takwe, vutshunxeki ni svitiyiso svakwe.

Ndzimana ya 81
(Mfanelo ya vanhu ya kukhala)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kumangala, ha voxo kumbe hi ndlela ya minhlanganu ya kulwela minxuvu ya vona, hi kulandza nawu.
2. Mfanelo ya kumangala yikatsa lesvi:
  - a) mfanelo ya kunghenisa xikombelo xa kuva lweyi kumbe lavawonhe-liweke vakuma kuriheliwa loku kuvafanelaka;
  - b) mfanelo ya kukucetela kusivela, kuyimisa kumbe kulandzelela hi vululami kutshoviwa ka nawu hi tlhelo ra vudahi, timfanelo ta vaxavi, kuhlayisiwa ka lomu kuhanyiwaka kona ni ndzhaka ya svihena sva mahanyela;
  - c) mfanelo ya kulwela rifuwo ra Mfumu ni ra vuhosi bza miganga.

NDZIMA YA V
**TIMFANELO NI SVIBOHO SVA TA MADINDZU,
SVA VANHU NI SVA SVIHENA SVA MAHANYELA**

Ndzimana ya 82
(Mfanelo ya vun'winyi)

1. Mfumu wuyamukela ni kutiyisisa mfanelo ya vun'winyi.
2. Kutekeliwa hi ximfumu kungayendleka ntsena hikola ka kulaveka, risima, kumbe minxuvu, hi tlhelo ra vuhosi, na kuhlamuseliwa khwatsi hi kulandza nawu. Nakona kutekeliwa hi ximfumu kuvanga kuriheliwa lokufanelaka.

Ndzimana ya 83
(Mfanelo ya ndzhaka)

Mfumu wuyamukela ni kutiyisisa mfanelo ya kuja ndzhaka, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 84
(Mfanelo ya kutirha)

1. Ntirho i mfanelo ni xiboho ka mun'wana ni mun'wana wa vana va tiko.
2. Mun'wana ni min'wana wa vana va tiko a ni mfanelo ya kutilangela ntirho.
3. Ntirho wa nsindzisa wayalisiwa, handle ka ntirho lowuyendliwaka ndzeni ka milawu ya vukhatisi.

Ndzimana ya 85
(Mfanelo ya kuhakeliwa ni ya vutshamiseki ntirhweni)

1. Hinkwavu vatirhi va ni mfanelo ya kuholeliwa hi mfanelo, kuwisa, kuvhaka ni reforma hi kulandza nawu.
2. Mutirhi a ni mfanelo ya kusirheleliwa, vutshamiseki ni vubasi antirhweni.
3. Mutirhi angahlongoliwa ntsena hi kulandza matshamela ni sviyimiso lesvi-bohiweke hi nawu.

Ndzimana ya 86
**(Vutshunxeki bza nhlanganu wa vatirhi hi kuya hi mintirho
ni wa vatirhikulobze**

1. Vatirhi va ni vutshunxeki bza kutivumba hi minhlanganu ya mintirho ya vona ya kufanana kumbe hi minhlanganu ya vatirhikulobze.
2. Minhlanganu ya vatirhikulobze ni ya kuya hi mintirho yifanela kufumiwa hi sviyimiso sva nhlanganu ni mafambisela ya xidemokrasiya; yifanela kutiseketela hi vuhlengeli bza svirho ka mintirho ya yona hinkwayu ni ka kuhlawula svihubzana sva yona hi nkama ni nkama hi ndlela ya vhotu ra xihundla.
3. Minhlanganu ya vatirhikulobze ni ya kuya hi mintirho yi ni vutifumi mahlweni ka vatholi, ka Mfumu, ka mapartidu ni ka tikereke kumbe minhlanganu ya vukhongeli.
4. Nawu wulawula kuvumbiwa, kuhlanguka, kuhlanguka ka mintlawu ya kuhambana, wulawula ni kuhelisiwa ka minhlanganu ya vatirhikulobze ni ya kuya hi mintirho, hambisi svitiyisiso svakona sva vutifumi ni vutiyimeli mahlweni ka vatholi, ka Mfumu, ka mapartidu ni ka tikereke ni minhlanganu ya vukhongeli.

Ndzimana ya 87
(Mfanelo ya xitereka ni kuyalisiwa ka kupfalela svipfalu vatirhi)

1. Vatirhi va ni mfanelo ya kuyendla xitereka na mayendlela yakona malawuliwa hi nawu.
2. Nawu wupimela kutirhisiwa ka mfanelo ya xitereka ka mintirho ya risima tani ndlela ya kulwela svilaveko lesvingafaneliki kutsemelisiwa ni vutshami-seki bza tiko.
3. Svayalisiwa kupfalela vatirhi svipfalu.

Ndzimana ya 88
(Mfanelo ya jondzo)

1. Ka Republika ra Musambiki jondzo i mfanelo ni xibocho xa mun'wana ni mun'wana wa vana va tiko.

2. Mfumu wukucetela kuyanamisiwa ka jondzo akuya yikatsa kujondzisiwa ka mintirho ni lesvaku hinkwavu vana va tiko vafikelela mfanelo leyi hi kufana-na.

Ndzimana ya 89
(Mfanelo ya vudahu)

Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kukuma kupfuniwa hi vudokodela ni svibelhele, hi kulandza nawu, hambi mfanelo ya kukucetela ni ku lwela ta vudahu bza vuhosi.

Ndzimana ya 90
(Mfanelo ya lomu kuhanyiwaka kona)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kuhanya lomu kutshamisekeke ni mfanelo ya kukulwela.
2. Mfumu ni vuhosi bza miganga, hi kutirhisana ni minhlanganu ya kulwela lomu kuhanyiwaka kona, wulandza mayendlela ya kulwela lomu kuhanyiwaka kona ni kuvonelela matirhisela manene ya rifuwo ra tiko.

Ndzimana ya 91
(Vutshamu ni vuyaku madoropeni)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya vuyaku bza kuxiximeka, na xili xiboho xa Mfumu, mayelanu ni nhluvuku wa tiko, kusimeka matshamela lamafanekelaka hi tlhelo ra tihuvu, milawu ni sviyakiwa sva madoropa.
2. Nakona i ntirho wa Mfumu kukucetela ni kuseketela migingiriko ya vahanyi va miganga, vuhosi bza miganga ni svitshungu hi kukucetela vanhu akuti yakela hi voxe kumbe hi kupfunetana, hambi lesvaku munhu ava ni yindlo ya yena.

Ndzimana ya 92
(Mfanelo ya vaxavi)

1. Vaxavi va ni mfanelo ya svilo ni mintirho ya risima leyi vayihakelaka, mfanelo ya kutluletiwa mahungu, ya kusirheleliwa ka vutomi bza vona, ya vutshamiseki bza svilo sva vona sva mabindzu hambi ya kulungiseliwa lesvi vawonheliweke svona.

2. Propaganda rilawuliwa hi nawu na kuyalisiwa mapropaganda ya kufihleka, ya kugega ni ya kukanganyisa.
3. Minhlanganu ya vaxavi, ni makoperativha, hi kulandza nawu, yi ni mfanelo ya kuseketeliwa hi Mfumu ni kutwiwa henhla ka timhaka letikhumbaka kuvhikeliwa ka vaxavi, na kuyamukeliwa mfanelo ya yona ya kukhala hi nawu loko yilwela svirho sva yona.

Ndzimana ya 93
(Kutiyisa miri ni mintlangu)

1. Vana va tiko va ni mfanelo ya kutiyisa miri ni ya mintlangu.
2. Mfumu wukucetela kulandziwa ni kupaluxiwa ka vutiyisi bza miri ni mintlangu hi ndlela ya tihuvu ta mintlangu ni svikolwe.

Ndzimana ya 94
(Vutshunxeki bza vuqambhi)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni vutshunxeki bza vuqambhi hi tlhelo ra ta vutivi, vutshila, vutsali ni vuxongi.
2. Mfumu wusirhelela timfanelo letiyelanaka ni vun'wini bza miyanakanyu, kukatsa ni mfanelo ya vuqambhi; nakona wukucetela kulandziwa ni kupaluxiwa ka mintirho ya vutsali ni vuxongi.

Ndzimana ya 95
(Mfanelo ya kupfuniwa kutsandzekeni ni le kujuhaleni)

1. Hinkwavu vana va tiko va ni mfanelo ya kupfuniwa loko vali kutsandzekeni ni le kujuhaleni.
2. Mfumu wukucetela ni kukhutaza kutumbuluxiwa ka matshamela lawa mapumelelaka kulandziwa ka mfanelo leyi.

**NHLOKOMHAKA YA IV
MAVUMBIWELA YA TA MABINDZU, TA VANHU,
TA TIMALE NI TA MARHESA
SVIYIMISO SVA KUKATSA**

Ndzimana ya 96
(Malandzela ya ta mabindzu)

1. Malandzela ya ta mabindzu hi Mfumu makongoma kuyaka masungulu ya nhluvuku, kuyampsisa matshamela ya mahanyela ya vanhu, kutiyisiwa ka vutiyimeli bza Mfumu ni kutiyisisa ka vun'we bza tiko hi ndlela ya kutirhisana ni vana va tiko ni hi kutirhisa hi mfanelo matimba ya vatirhi ni svitirho svakona.
2. Na kungawonhiwi kuhluvuka ka kufanana, Mfumu wutiyisisa kuyavela ka rifuwo ra tiko, na wuyamukela ni kuvekela risima tindhawu ta vubindzuli.

Ndzimana ya 97
(Sviyimiso sva masungulu)

Malulamisiwela ya ta mabindzu ni mahanyisanela ya vanhu ka Republika ra Musambiki makongoma kuhetiseka ka svilaveko sva ntshima sva vanhu ni kukuceteliwa ka vutshamiseki bza vanhu, na matiseketela hi sviyimiso sva masungulu lesvi:

- a) kuvekela risima ntirho;
- b) mintamu ya vaxavi;
- c) migingiriko ya van'wamabundzu;
- d) ntirhisanu xikarhi ka tihuvu ta vuhosi ni ta vinyi ni ka svigava sva makoperativha ni sva vanhu va tiko;
- e) vun'winyi bza vuhosi henhla ka rifuwo ra tiko ni svitirho, mayelanu ni minxuvu ya vunyingi;
- f) kusirheleliwa ka svigava sva makoperativha ni sva vanhu va tiko;
- g) ntirho wa Mfumu tani mulawuli ni mukuceteli wa kukula ni nhluvuku wa ta mabindzu ni vanhu va tiko.

Ndzimana ya 98
(**Vun'winyi bza Mfumu ni matimba ya vuhosi**)

1. Rifuwo ra tiko lerikumekaka henhla ni le hansi ka misava, matini ya le ndzeni, lwandle ra tiko, ka plataforma ra tikonkulu ni le ka ndhawu ya xirhi ya ta mabindzu rilumba Mfumu.
2. Svi le hansi ka matimba ya Mfumu:
  - a) xivandla xa lwandle;
  - b) mpfhuka wa le henhla;
  - c) yimfa ya marhumbi;
  - d) svivandla sva vusirheleli bza ntumbuluku;
  - e) ntamu wa mati;
  - f) ntamu wa nkorha;
  - g) svitaratu ni tinjanji;
  - h) tindhawu ta svicelana
  - i) svin'wana lesvivoniwaka na svili rifuwo hi kulandza nawu
3. Nawu wulawula matirhisela, ndzeni ka vululami, ka rifuwo ra vuhosi hambini ndlela leyi ritongiwa ni kuhlayisiwa ha yona, na rihambanisiwa ni leri ringa hansi ka matimba ya Mfumu, ya vuhosi bza miganga ni bza vayaki va miganga, na nakona kuxiximiwa sviyimiso sva kuva rifuwo ringatshuki rihundzeliwa hi nkarhi wa kulumba vuhosi, hambini kutshuka ritirhisiwa tani xikhomanandzu.

Ndzimana ya 99
(**Svigava sva vun'winyi bza svitirho sva vubindzuli**)

1. Vubindzuli bza tiko bzitiyisisa kutirhisana ka svigava svinharhu sva vun'winyi bza svitirho sva vubindzuli.
2. Xigava xa vuhosi xivumbiwa hi svitirho sva vubindzuli lesvilumbaka ni kutingiwa hi Mfumu kumbe tihuvu tin'wana ta vuhosi.

3. Xigava xa vinyi xivumbiwa hi svitirho sva vubindzuli lesvilumbaka kumbe kutongiwa hi vana va tiko kumbe minhlanganu ya vona, na lesvo svingahoxeli lesvitiyisiwaka ka nhlayu leyilandzelaka.
4. Xigava xa makoperativa ni xa vanhu svivumbiwa hi lesvi:
  - a) svitirho sva vubindzuli sva muganga, lesvilumbaka ni kutongiwa hi vayaki va miganga yakona;
  - b) svitirho sva vubindzuli lesvikongomaka kutirhisiwa hi nhlanganu wa vatirhi;
  - c) svitirho sva vubindzuli lesvilumbaka ni kutongiwa hi mintlawwa ya vanhu, na kungakongomiwi bindzu, na svili ni nkongometo wa kupfunana ka vanhu, kufana ni minhlanganu ya kuseketelana.

Ndzimana ya 100
(Marhesa)

Marhesa masimekiwa kumbe kucinciwa hi nawu, wunga wona lowulawuka mpimu wakona hi moya wa kulwela vululami vanhwini.

NDZIMA YA II MALULAMISIWELA YA TA MABINDZU

Ndzimana ya 101
(Nkorhoketo wa mintirho ya ta vubindzuli)

1. Mfumu wukucetela, wukorhoketa ni kukambela mintirho ya ta mabindzu hi kukuma hi woxe kumbe hi tindlela tin'wana murhi wa svikarhatu sva masungulu sva vanhu ni kupumba kuhambana xikarhi ka vanhu ni ka miganga.
2. Mintamu ya Mfumu yifanela kuva leyitlakusaka nkucetelo wa kuhluvukisa tiko hi kutivonela ni hi ndlela ya kufanana.

Ndzimana ya 102
(Rifuwo ra ntumbuluku)

Mfumu wukucetela kutiviwa, kulongoloxiwa ni kuvekela risima rifuwo ra ntumbuluku na wutsema milawu ya matirhisela ni malondzovotela yakona, na kusirheleliwa minxuvu ya tiko.

Ndzimana ya 103
(Vurimi)

1. Ka Republika ra Musambiki vurimi i masungulu ya nhluvuku wa tiko.
2. Mfumu wutiyisa ni kukucetela nhluvuku wa ke tintlhaveni tani ndlela ya kuhlamula svilaveko sva vanhu lesvi sviyaka svi kula ni kuhambanahambana. Nakona wutiyisa ni kukucetela kuya mahlweni hi tlhelo ra ta mabindzu ni ra vanhu atikweni.

Ndzimana ya 104
(Vumaki)

Ka Republika ra Musambiki vumaki hi bzona bzitlakusaka ta mabindzu ya tiko.

Ndzimana ya 105
(Xigava xa minjangu)

1. Kuhlumuleni ka svilaveko sva masungulu sva xitshungu, xigava xa minjangu xi ni ntirho wa nkoka.
2. Mfumu wukucetela ni kuseketela vubindzuli bza xigava xa minjangu na wukhutaza varimi, hambu va kutitirhela, lesvaku vativumba hi tindlela letinga henhla ta vubindzuli.

Ndzimana ya 106
(Vubindzuli hi mpimu wutsongo)

Mfumu wukhensa mpfuneto wa xigava xa vubindzuli hi mpimu wutsongo ka bindzu ra tiko na wuseketela kuhluvuka ka xona tani ndlela ya kuvekela risima mintamu ni vutlhari bza vanhu.

Ndzimana ya 107
(**Van'wamabindzu va tiko**)

1. Mfumu wukucetela ni kuseketela vuhlengelo bza van'wamabindzu va tiko ka mintirho ya kuhluvukisa ni kutiyisisa ta mabindzu ya tiko.
2. Mfumu wupfuxa minkucetelo leyikongomaka kuyisa mahlweni van'wamabindzu va tiko tikweni hinkwaru, ngopfungopfu tintlhaveni.

Ndzimana ya 108
(**Mintamu ya matiko ya le handle**)

1. Mfumu wutiyisisa kunghena ka mintamu ya matiko ya le handle liyifanelaka kutirhisiwa mayelanu ni malandzela ya ta vubindzuli ya tiko.
2. Mintamu ya matiko ya le handle yipfumeleliwa ndzeni ka tiko hinkwaru ni le ka svigava hinkwasvu sva ta mabindzu, handle ka lesvi svivekiseliveke kulumba ni kutirhisiwa ntsena hi Mfumu.

Ndzimana ya 109
(**Misava**)

1. Misava yilumba Mfumu.
2. Misava ayifaneli kuxavisiwa, kumbe kuhundziselwa hi ndlela yihi na yini, hambi kuyendliwa xifungu xa xikweneti kumbe xikhomanandzu.
3. Tani ndlela ya hinkwavu ya kutumbuluxa rifuwo ni kutshamiseka ka vanhu, kutirhisa ni kulondzovota misava i mfanelo ya vana hinkwavu va tiko ra Musambiki.

Ndzimana ya 110
(**kutirhisa ni kulondzovota misava**)

1. Mfumu wutsema milawu ya matirhisela ni malondzovotela ya misava.
2. Mfanelo ya kutirhisa ni kulondzovota misava yinyikiwa vanhu kumbe mintlawu ya vanhu hi kuya hi nkongometo wakona vanhwinini ni le ka mabindzu.

Ndzimana ya 111

Timfanelo ta kukumiwa hi ndzhaka, kumbe hi kuyaka ka yona)

Kunyikeleni ka mfanelo ya kutirhisa ni kulondzovota misava, Mfumu wuya-mukela ni kusirhelela timfanelo letikumiweke hi ndlela ya kuja ndzhaka kumbe kuyaka ka misava leyo, handle ka loko yihlayiseliwe svin'wana, hi nawu, kumbe misava yinyikeliwe hi nawu ka munhu mun'wana kumbe huvu.

NDZIMA YA III

MALULAMISIWELA YA TA VANHU

Ndzimana ya 112

(Ntirho)

1. Ntirho i matimba lawa mayisaka kuhluvukeni, na wuvekeliwa risima ni kusirheleliwa.
2. Mfumu wulwela kuyaveliwa ka vuyelo ra ntirho hi nawu.
3. Mfumu wulwela lesvaku ntirho wa kufanana wufaneliwa hi muholo wa kufanana.

Ndzimana ya 113

(Jondzo)

1. Republika ra Musambiki rikucetela ndlela ya majondzisela lamakongomaka vun'we bza tiko, kuhelisiwa ka kukala kutiva kuhlaya ni kutsala, kufuma vutivi ni vutshila, hambi kujondzisa mikhuva yosaseka ni mahanyisanela manene ka vana va tiko.
2. Mfumu wukorhoketa ni kuyisa mahlweni jondzo hi ndlela ya sixtema ya jondzo ya tiko.
3. Tijondzo ta svikolwe sva vuhosi ahi ta vukhongeli.
4. Tijondzo letinyikiwaka hi mintlawana ni minhlanganu yin'wana ya vinyi tifambisiwa hi kulandza nawu na tikambeliwa hi Mfumu.

5. Mfumu awufaneli kulongoloxa jondzo ni svihena hi kulandza svileleto sva vusaseki, sva mayendlela, sva matwisisela kumbe sva vukhongeli.

Ndzimana ya 114
(**Tijondzo ta le henhla**)

1. Kufikelela ka svikolwe sva vuhosi sva le henhla kufanela kutiyisisa kufanana ni kuringana ka makumela ya tona ni kupfuxa xidemokrasiya ka tijondzo, na kulanguteliwa kukuma vatirheli lavawupfeke ni kutlakusiwa ka jondzo ni vutivi atikweni.
2. Svikolwe sva vuhosi sva tijondzo ta le henhla i nhlanganu wa vanhu hi nawu wa vuhosi, svi ni vutiyimeli mahlweni ka nawu, svi ni vutifumi hi tlhelo ra vutivi, majondzisela, timale ni vutongi, na lesvo svingasiveli kukambiwa lokufanelaka ka nkoka wa tijondzo, hi kulandza nawu.
3. Mfumu wuyamukela ni kukambela tijondzo ta svikolwe sva vinyi ni sva vuhlengeli, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 115
(**Svihena sva mahanyela**)

1. Mfumu wukucetela kuhluvuka ka svihena sva mahanyela ni vumunhu atikweni; wutiyisisa vutshunxeke bza kukombisa mikhuva ya ntumbuluku ni svihena sva kukhenseka sva vana va Musambiki.
2. Mfumu wukucetela kupaluxiwa ka svihena sva mahanyeka sva Musambiki nakona wuyendla lesvaku vana va Musambiki valondzovota svihena sva vana va matiko man'wana.

Ndzimana ya 116
(**Vutomi**)

1. Kupfuniwa ka vana va tiko hi vudokodela ni svibelhele kululamisiwe hi ndlela ya sixtema ya ta vudahi ya tiko na yifanela kupfuna hinkwavu vana va tiko ra Musambiki.
2. Tani ndlela ya kufika ka minkongometo leyilandziwaka hi sixtema ya ta vudahi ya tiko, nawu wusimeka tindlela ta mapfunela ya vadokodela ni ya svibelhele.

3. Mfumu wukucetela vuhlengeli bza vana va tiko ni tihuvu kukuliseni ka mintirho ya vudahi bza vanhu va tiko.
4. Mfumu wukucetela kuyanamisiwa ka mintirho ya kupfuna ka vadokodela ni svibelhele ni lesvaku vana va tiko vafikelela mfanelo leyi hi ndlela ya kufana.
5. I ntirho wa Mfumu wukucetela, kulawula ni kuvonelela kuyendliwa, kuxavisiwa ni kutirhisiwa ka svilo sva kuyendliwa hi sva makimiku, hi sva kuhanya, sva murhi ni svin'wana lesvitirhisiwaka ka kudaha ni kutsumbula mavabzi.
6. Ntirho wa kupfuna vanhu hi tlhelo ra vudokodela ni svibelhele lowulandziwaka hi mintlawwa ni minhlanganu ya vinyi wulandziwa mayelanu ni nawu, na wufanela kukambeliwa hi Mfumu.

Ndzimana ya 117

(Lomu kuhanyiwaka kona ni nkoka wa vutomi)

1. Mfumu wukucetela migingiriko leyikongomaka kutiyisisa mahanyisanela manene ya svivumbiwa ni ntumbuluku; kuhlayisiwa ni kusireleliwa ka lomu kuhanyiwaka kona na nkongometo wuli wa kuva kuyampisiwa mahanyela ya vanhu.
2. Hi nkongometo wa kutiyisisa mfanelo ya nhlayiseko wa lomu kuhanyiwaka kona, mayelanu ni xilaveko xa nhluvuku lowukotaka kutirhwala, Mfumu wulandza mayendlela lawa makongomaka lesvi:
  - a) kusivela ni kuvonelela kunsilahata ni nkundzumuku;
  - b) kunghenisa minkongometo ya ta lomu kuhanyiwaka kona ka matirhela ya svigava;
  - c) kukucetela kunghenisiwa ka svihena sva kukhenseka sva mahlayisela ya lomu kuhanyiwaka kona ka matirhela ni maprograma ya ta jondzo;
  - d) kutiyisisa kulondzovotiwa kunene ka rifuwo ra ntumbuluku na kuxiximiwa lesvaku rikota kutipfuxa hi vumpsha, kutiyisisa mahanyisanela manene ya svivumbiwa ni ntumbuluku, hambu timfanelo ta lava vaha-takapsaliwa;
  - e) kukucetela malulamisela manene ya tiko hi nkongometo wa kuva mintirho milandziwa lomu kufanekelaka ni nhluvuku wunene wa vanhu ni wa mabindzu.

Ndzimana ya 118
(vuhosi bza ntumbuluku)

1. Mfumu wuyamukela ni kuvekela risima vuhosi bza ntumbuluku lebzisekete-liwaka hi svitshungu ni kulandziwa hi vululami bza nawu wa xihena.
2. Mfumu wulawula matirhisanela ya vuhosi bza ntumbuluku ni tihuvu tin'wana ni kukatsa vuhlengeli bza vuhosi lebzo ka lesvifambelanaka ni ta mabin-dzu, ta vanhu ni ta svihena sva mahanyela sva tiko, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 119
(MAXAKA)

1. Maxaka i xiyenge xa nkoka ni masungulu ya tiko hinkwaru.
2. Mfumu wuyamukela ni kusirhelela, hi kulandza nawu, vukati tani nhlan-ganu lowutiyisisaka kulandziwa ka minkongometo ya njangu.
3. Kulandziweni ka mahanyisanela ya vanhu lawa matiseketelaka hi kuvekela xichavu kuxiximeka ka vanhu, Mfumu wusimeka xiyimiso xa lesvaku vukati bziyakiwa henhla ka kupfumelelana hi kutshunxeka.
4. Nawu wusimeka tindlela ta kuvekela risima vukati bza ntumbuluku ni bza vukhongeli; wukombisa svilaveko sva matsalisela ya bzona hambu mihandzu ya bzona.

Ndzimana ya 120
(Vumamana ni vutatana)

1. Vumamana ni vutatana svivekeliwa nxiximeko ni kusirheleliwa.
2. Maxaka ma ni ntirho wa kukulisa ntsongwana hi mfanelo ni kuwundla la-vampsha ndzeni ka mikhuva ya kukhenseka, ya vumunhu ni ya mahanyisa-nela ya vanhu.
3. Ka maxaka ni ka Mfumu kutiyisisiwa kuwundliwa ka vatsongwana hi kuva-jondzisa mikhuva ya kukhenseka ya vun'we bza tiko, vurhandzatiko, kufana-na ka vavanuna ni vavasati, xichavu ni kuseketelana ka vanhu.
4. Vatatana ni vamamana vafanela kupfuna vana lavapsaliwaka ndzeni ni le handle ka vukati.

Ndzimana ya 121
(Vutsongwana)

1. Vatsongwana hinkwavu va ni mfanelo ya kusirheleliwa hi maxaka, hi vahanyitiko ni hi Mfumu hi nkongometo wa kuwundliwa ka vona hi matlhelo hinkwavu.
2. Vatsongwana, ngopfungopfu lavafeliweke hi vapsele, lavanga ni vulema ni lavatshikiweke, vafanela kusirheleliwa hi maxaka, vahanyitiko ni hi Mfumu ka matshamela hinkwawu ya xihlawuhlawu, kuxanisiwa ni le ka kutirhisiwa, hi kuhundza mpimu, ka matimba ya maxaka ni ya minhlanganu yin'wana hi kuhambana ka yona.
3. Ntsongwana angafaneli kuvekiwa nhlambulu hikola ka kupsaliwa ka yena, hambi kuxanisiwa.
4. Svayalisiwa kutirhisiwa ka vatsongwana lava vahaliki ka ntanga ya kuya xikolweni hambi ka ntanga yin'wana.

Ndzimana ya 122
(Wansati)

1. Mfumu wukucetela, wuseketela ni kuvekela risima kuya mahlweni ka wansati na wukhutaza vuhlengeli bza yena lebziyaka mahlwehi atikweni, ka svigava hinkwasvu sva ta politika, ta mabindzu, ta vanhu ni ta svihena sva mahanyela, sva tiko.
2. Mfumu wukhensa ni kuvekela risima kukumeka ka wansati yimpini ya ntshunxeko wa tiko, ya kulwela vutifumi bza tiko ni kulwela demokrasiya.

Ndzimana ya 123
(Lavampsha)

1. Lavampsha, va kuxiximeka, lavayisaka mahlweni mikhuva ya vurhandzatiko ya vana va Musambiki, vave ni ntirho wa nkoka ayimpini ya ntshunxeko wa tiko ni ya kulwela demokrasiya; nakona hi vona matimba ya kupfuxiwa ka tiko hi ximpsha.
2. Mayendlela ya Mfumu makongoma kukulisiwa lokutsakisaka ka vumunhu bza lavampsha, kukucetela kunavela ka kuqambha lesvimpsha, moya wa vutirheli bza tiko ni kukumiwa ka tindlela ta kunghenisiwa ka vona ka vutomi bza tiko.

3. Mfumu wukucetela, wuseketela ni kukhutaza migingiriko ya lavampsa akuti yisiseni ka vun'we bza tiko, kuyakiseni, kuhluvukiseni ni le kulweleni ka tiko.
4. Mfumu ni vana va tiko vakucetela ni kuseketela kuvumbiwa ka minhlanganu ya lavampsha ya kuhetisa minkongometo ya ta svihena sva mahanyela, ya vuxongi, ya kuxuxa, ya mintlangu ni ya jondzo.
5. Mfumu, hi kutirhisana ni minhlanganu leyikombisaka tiko ni vapsele ni voneleli va vajondzi, minhlanganu ya vinyi ni ya lavampsha, wulandza matwisisela ya ta lavampsha lawa makotaka kukucetela ni kukhutaza lesvaku lavampsha vajondzisiwa mintirho ni kukuma ntirho wa kusungula. Nakona wukucetela lesvaku lavampsha vakula kutshunxekekeni hi tlhelo ra miyanakanyu ni ra miri.

Ndzimana ya 124
(Svijuhati)

1. Svijuhati svi ni mfanelo ya kusirheleliwa, ngopfungopfu hi maxaka, hi vahanyitiko ni hi Mfumu, hi kukumeliwa ka kutshama kona, kupangalatiwa hi maxaka ni hi vahanyitiko ni lesvaku svikuma kulandziwa hi tihuvu ta vuhosi ni ta vinyi, tani ndlela ya kusivela kuvekiwa ka svona nhlambululu.
2. Mfumu wukucetela matwisisela ya ta svijuhati lawa masvikatsaka ka mintirho leyifambelanaka ni ta mabindzu, ta vanhu ni ta svihena sva mahanyela, hi nkongometo wa lesvaku svikuma kutsaka hikuva svihlengela ka ta vutomi bza tiko.

Ndzimana ya 125
(Lava vanga ni vulema)

1. Lava vanga ni vulema va ni mfanelo ya nkheteko ya kusirheleliwa hi maxaka, vahanyitiko ni Mfumu.
2. Mfumu wukucetela kukumiwa ka tindlela ta lesvaku kujondzisiwa ni kuyisa mahlweni ririmi ra svikoweto.
3. Mfumu wukucetela kukumiwa ka matshamela lamalavekaka akuva lava vanga ni vulema vanghenisiwa ka ta mabindzu ni kuhanyisana ni vanhukulobze.
4. Mfumu wukucetela, hi kutirhisana ni minhlanganu ya lava vanga ni vulema ni minhlanganu ya vinyi, matwisisela lawa matiyisisaka lesvi:

- a) kupfuxa vusvikoti ka lava vanga ni vulema ni kutihlanganisa na vona;
  - b) kutumbuluxa matshamela lamasivelaka kuvekiwa ka vona nhlambulu hi vanhukulobze;
  - c) akuva lava vanga ni vulema varhanga vatsutsumeliwa ka mintirho ya kupfuna, ya vuhosi ni ya vinyi;
  - d) kunabzaliseliwa manghenela ka tindhawu ta vanhu hinkwavu.
5. Mfumu kukucetela kuvumbiwa ka minhlanganu ya lava vanga ni vulema.

NDZIMA YA IV
SIXTEMA YA TA TIMALE NI TA MARHESA

Ndzimana ya 126
(Sixtema ya ta timale)

Sistema ya ta timale yilulamisiwa hi ndlela ya kuva kutiyisisiwa kuvumbiwa, kulavetela ni vutshamiseki bza mahlayisela ya male, hambu ni kuyanamisa tindlela letilavekaka kuhluvukiseni ka tiko hi tlheho ra ta mabindzu ni ta vanhu.

Ndzimana ya 127
(Sixtema ya ta marhesa)

1. Sixtema ya ta marhesa yilulamisiwe hi nkongometo wa kuhlumula svilaveko sva timale sva Mfumu ni tihuvu tin'wana ta vuhosi, kulandza minkongometo ya ta mabindzu ta Mfumu ni kutiyisisa kuyaveliwa hi vululami mabindzu ni rifuwo.
2. Marhesa masimekiwa ni kucinciwa hi nawu, wunga wona lowutsemaka ta varhesi, ntsengo ni mihandzu ya marhesa ni kutiyisisiwa ka varhesi.
3. Aku na lweyi angasindzisiwaka kuhakela rhesa leringasimekiwangiki hi nawu wa Vumbiwo, ni loko kuhakeliwa ni kulondziwa ka rona svingayendliwi hi kulandza nawu.
4. Ndzeni ka nkarhi lowupimeliweke kulandziwa ka ta timale, asvikoteki kuyengetela ntsengo wa varhesi hambu kuyengetela male yakona ya rhesa.
5. Nawu wa ta marhesa awutirhi ka lesvi se svihundzeke, handle ka loko lesvo svisiza murhesi.

Ndzimana ya 128

(Makungu ya ta mabindzu ni ta vanhu)

1. Makungu ya ta mabindzu ni ta vanhu ma ni nkongometo wa kululeka ta kuhluvuka ka mabindzu ni ka vanhu hi mukhuva wa kuva kukota kutirhwala; ma ni nkongometo wa kupumba kuhambana ka miganga ya tiko ni kunyamalalisa ha kutsongokutsongo akuhambana ka madoropa ni le tintlhaveni, hi tlhelo ra ta mabindzu ni ta vanhu.
2. Makungu ya ta mabindzu ni ta vanhu matikomba hi Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale.
3. Mavonela ya Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu makombisiwa ka Huvu ya Republika, na maheleketiwa hi sviviko henhla ka timhaka letikulu letitsemiweke, ta kukatsa ni ta svigava, na sviviko lesvo svili ni minhlamuselo yakona.

Ndzimana ya 129

(Mayendlela ni malandzela ya Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu)

1. Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu mayendliwa hi Vuhosi, na matiseketela hi programa ra ntlhanu wa malembe.
2. Mavonela ya Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu makombisiwa ka Huvu ya Republika. Mafanela kuva ni kunguhatu wa mintlawu ya mabindzu lamakulu ni mintirho leyingatalandziwa mayelanu ni svileleto sva kuhluvuka ka svigava. Nakona mafanela kuheleketiwa hi sviviko sva matirhela lesviseketelaka mavonela.
3. Kuyendliwa ni kulandziwa ka Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu svirhangeliwa hi xiyimu xa svifundzankulu ni svigava.

Ndzimana ya 130

(Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale)

1. Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale i wun'we, wuhlamusela timale letingatanghena ni letingatahuma na wuxixima milawu ya vukan'we hi lembe ni ya kupaluxiwa ka nkumbetelo lowu, hi kulandza nawu.
2. Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale wungavumbiwa hi maprograma kumbe makungu ya mintirho ya kuhundza lembe rin'we, na laho kufanela kukombisiwa ka nkumbetelo mintirho leyilumbaka lembe ra kukarhi.

3. Mavonela ya Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale mayendliwa hi Vuhosi, mikombisiwa ka Huvu ya Republika. Mafanela kuva ni minhlamuselo leyi-seketelaka lesvirindzeliwaka hi tlhelo ra timale letingatanghena, mpimu wa timale letingatahuma, kupfaliwa ka svikhele ni hinkwasvu lesviseketelaka matwisisela ya nkumbetelo wa ta timale.
4. Nawu wuhlamusela svileleto sva malandzela ya nkumbetelo wa ta timale ni milawu leyivangaka kucinciwa ka wona, nkarhi wa kulandza nkumbetelo hambu kukombisa mayendlela, loko svingakoteki kuwukombisa kumbe kuwuvhotisa ndzeni ka prazu.

Ndzimana ya 131

(Vukambeli)

Kulandziwa ka Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale kukambeliwa hi Tribunali ra ta Vutongi ni hi Huvu ya Republika, yinga yona leyi, ndzhaku ka kutwa mavonela ya Tribunali leriya, kujondza ni kutsema mhaka henhla ka Tikonta ta Kukatsa ta Mfumu.

Ndzimana ya 132

(Bankuntsindza)

1. Banku ra Musambiki hi rona Bankuntsindza ra Republika ra Musambiki.
2. Matirhela ya Banku ra Musambiki malawuliwa hi nawu wakona ni hi milawu ya matiko man'wana leyi Republika ra Musambiki ritiboheke kuyilandza loko sviringana.

**NHLOKOMHAKA YA V
MALULAMISIWELA YA VUHOSI BZA POLITIKA**

**NDZIMA YA YOXE
SVIYIMISO SVA KUKATSA**

Ndzimana ya 133
(Tihuvu ta mfumu)

Tihuvu ta mfumu hi leti: Prezidenti wa Republika, Huvu ya Republika, Vuhosi, Matribunali ni Huvu ya ta Vumbiwo.

Ndzimana ya 134
(Kuhambana ni kuseketelana)

Tihuvu ta mfumu titiseketela hi sviyimiso sva kuhambana ni kuseketelana ka tihuvu letisimekiweke ka Vumbiwo na tifanela kuva hansi ka Vumbiwo ni ka milawu.

Ndzimana ya 135
(Sviyimiso sva ku katsa sva sixtena ya nhlawulamani)

1. Kuvhota ka hinkwavu, hi voxo, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama i nawu wa ku katsa wa mahlawulela ya vafambisi va tihuvu ta mfumu ta kuyendla hi kuhlawuliwa, ta svifundzankulu ni ta mfumu wa muganga.
2. Kukambisisa ka mihandzu ya nhlawulamani kufumiwa hi sixtema ya vukombisi hi kuringananisa.
3. Vukambeli bza balisa ni bza mintirho ya nhlawulamani i bza Xihubzana xa Tiko xa Nhlawulamani, lexinga ni vutifumi ni vukalathelo, na mavumbiwele ya xona ni matilulamisela, matirhela ni matimba ya xona svibohiwa hi nawu.
4. Mafambela ya nhlawulamani malawuliwa hi nawu.

Ndzimana ya 136
(Xivutisela xa mavonela)

1. Vana va tiko lavanga vahlawuli vatsalisiweke ndzeni ka tiko ni lavahanyaka handle ka tiko na vatsalisiwe hi nawu vangarhambiwa kunyika mavonela hi ndlela ya xivutisela xa mavonela henhla ka timhaka letikulu ta tiko.

2. Xivutisela xa mavonela xitsemiwa hi Prezidenti wa Republika hi vonela le-rihumaka ka Huvu ya Republika, na ripasisiwe hi ntalu wa kuhetiseka wa svirho ni hi misingiriko ya kusukela vunharhu bza ntsengo wa vadeputadu.
3. Lesvingangheniki ka xivutisela xa mavonela hi lesvi:
  - a) lesvicinciwaka ka Vumbiwo, handle ka timhaka letinga ka nhlayu ya 1 ya ndzimana ya 292;
  - b) timhaka letinga ka nhlayu ya 2 ya ndzimana ya 179.
4. Loko timhaka letivuliwaka ka nhlayu ya 2 ya ndzimana ya 179 tikhumbiwa hi xipfumelelanu xa matiko, tinganghenisiwa ka xivutisela xa mavonela, handle ka loko tifambelana ni kurhula ni kululamisiwa ka mindzelekanu.
5. Xikarhi ka nkarhi wa kumemiwa ni wa kuyendliwa ka nhlawulamani wa kukatsa wa svirho sva mfumu, asvikoteki kumema hambu kuyendla xivutisela xa mavonela.
6. Xivutisela xa mavonela xitiyisiwa kulandziwa tani xiboho ntsena loko xivhotiwa hi kuhundza hamfu ya ntsengo wa vahlawuli lavatsalisiweke ka balisa.
7. Handle ka sviyimiso sva risima sva nawu wa nhlawulamani, lesvi tirhaka nkarhini wa kuyendliwa ya wona, ku ni nawu lowufanelaka kulawula ta mahlamuselela ni mayendlela ya xivutisela xa mavonela.

Ndzimana ya 137
(Kubanana ka mintirho)

1. Mintirho leyibananaka xikarhi ka yona hi leyi: Prezidenti wa Republika, Prezidenti wa Huvu ya Republika, Holobzenkulu, Prezidenti wa Tribunalinkulu, Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo, Prezidenti wa ta Vutongi, Gqwetankulu wa Republika, Mukondleteli wa Vululami, Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu, Musivi wa Gqwetankulu wa Republika, Deputadu, Musivi wa Holobze, Holobzematsalana wa Mfumu, Murhangeli wa Xifundzankulu, Mutongi wa Xifundza, Musochwa lweyi ahaliki ntirhweni.
2. Vuxirho xa Vuhosi nabzona bzabanana ni mintirho leyivuliweke ka nhlayu ya le henhla, handle ka Prezidenti wa Republika ni Holobzenkulu.

3. Nawu wuhlamusela kubanana kun'wana, kukatsa ni mintirho ya vuhosi ni ya vinyi.

Ndzimana ya 138
(**Tihuvu ta le ntsindza**)

I tihuvu ta le ntsindza ta Mfumu, tihuvu ta mfumu, xikatsa xa tihuvu ta vurhangeli ni minhlanganu leyinga ni ntirho wa kutiyisisa ntikelo wa minxuvu ya tiko ni kulandziwa ka matwisisela ya vun'we bza Mfumu.

Ndzimana ya 139
(**Mintirho ya tihuvu ta le ntsindza**)

1. Tihuvu ta le ntsindza ti ni mintirho leiyelanaka ni kufuma, kulawula timhaka letifambelanaka ni nawu ni kuboha sviyimiso sva tiko.
2. Tihuvu ta le ntsindza hi tona ntsena letinga ni matimba ya kukombisa Mfumu, kulandza ta mavumbiwela ya tiko, vuvhikeli bza tiko, kutshamiseka ka vanhu, kuvonelela mindzelekanu, kuhumesa male yimpsha ni kutirhisana ni matiko man'wana.

Ndzimana ya 140
(**Vafambisi ni vatirheli va tihuvu ta le ntsindza**)

1. Tihuvu ta le ntsindza tilandza mintirho ya tona hi toxo kumbe hi kutirhisana varhangeli kumbe vatirheli va ta vutongi lavavekiwaka akuva vakambela mintirho ya le ntsindza leyilandziwaka ka tindhawu ta kukarhi ta tiko.
2. Nawu wulawula xiyimu, matilulamisela ni matimba ya Vutongi bza Vuhosi.

Ndzimana ya 141
(**Vurhangeli bza svifundzankulu**)

1. Mukombisi wa Vuhosi hi xiyimu xa Xifundzankulu hi yena Murhangeli wa Xifundzankulu.
2. Vuhosi bza Xifundzankulu i huvu leyirhwexiweke ntirho wa kutiyisisa kulandziwa ka sviyimiso sva vuhosi hi xiyimu xa Xifundzankulu, na bziangamela ta vutongi bza vuhosi bza miganga, hi kulandza nawu.

3. Svirho sva Vuhosi bza Xifundzankulu svivekiwa ni vaholobze va mintirho yakona, ndzhaku ka kutwiwa ka mavonela ya Murhangeli wa Xifundzankulu.
4. Matilulamisela, mavumbiwela, matirhela ni matimba ya Vurhangeli bza Xifundzankulu svilawuliwa hi nawu.

Ndzimana ya 142
(Tihuvu ta svifundzankulu)

1. Tihuvu ta svifundzankulu i tihuvu ta vukombisi hi kulandza demokrasiya. Tihlawuliwa hi kuvhota ka hinkwavu, hi voxé, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama, na kuxiximiwa xiyimiso xa vukombisi hi kuringananisa. Mandatu ya tona i ya ntlhanu wa malembe.
2. Tihuvu ta svifundzankulu ti ni mintirho leyi:
  - a) kukambela ni kuvonelela kulandziwa ka sviyimiso ni milawu leyisimekiweke ka Vumbiwo ni milawu yin'wana, hambí lesvitsemiweke hi Huvu ya Vaholobze na svikongoma xifundza xolexo.
  - b) kupasisa programa ra Vuhosi bza Xifundzankulu, kukambela ni kuvonelela kulandziwa ka rona.
3. Mavumbiwela, matilulamiselela, matirhela ni matimba yakona svilawuliwa hi nawu.

Ndzimana ya 143
(Sviboho sva milawu)

1. Milawu ni mithethonawu i sviboho sva milawu.
2. Sviboho sva milawu hi Huvu ya Republika svi ni xiyimu xa milawu, mavonela ni mintsemomhaka.
3. Mithethonawu i milawu leyipasisiweke hi Huvu ya Vaholobze hi kupfumeleliwa hi Huvu ya Republika.
4. Sviboho sva malandzela ya milawu ka Vuhosi svi ni xiyimu xa muthetho, kungava loko svitsemiwile hi nawu wa malandzela ya milawu kumbe hi milawu ya kutiyimela hi yoxe.

5. Sviboho sva Murhangeli wa Banku ya Musambiki, akulandzeni ka ntirho wakwe, svi ni xiyimu xa xitsundzuxu.

Ndzimana ya 144

(Vupaluxi)

1. Lesvipaluxiwaka ka Phepha ra Ximfumu ra Pepublika, na svingatekiwi tani nawu loko svingapaluxiwanga ka rona, hi lesvi:
  - a) milawu, mavonela ni mintsemomhaka ya Huvu ya Republika;
  - b) mithetho ya Prezidenti wa Republika;
  - c) mithethonawu, mithetho, mintsemomhaka ni mikhwepa min'wana ya kuhuma ka Vuhosi.
  - d) mintsaliso ya Tribunalinkulu, mintsemomhaka ya kuhetelela ya Huvu ya ta Vumbiwo hambu mintsemomhaka yin'wana ya matribunali man'wana loko nawu wuyinyika xiyimu xa kuva yilandziwa hi nsindziso;
  - e) mintsemomhaka ya kuhetelela henhla ka minhlawulamani ni svivutisela sva mavonela, sva tiko;
  - f) mintsemomhaka ya kutiyisa mintwananu ni svipfumelelanu sva matiko;
  - g) svitsundzuxu sva Murhangeli wa Banku ra Musambiki.
2. Nawu wuhlamusela malandzela ya vupaluxi lawa mafanelaka kunyikiwa ka sviboho sva milawu sva vuhosi.

Ndzimana ya 145

(Vukombisi bza tihuvu ta le ntsindza)

Tihuvu ta le ntsindza ta Mfumu titiyisisa kukombisiwa ka tona ka svigava sva tiko hi kuhambana ka svona.

**NHLOKOMHAKA YA VI
PREZIDENTI WA REPUBLIKA**

**NDZIMA YA I
XIYIMU NI MAHLAWULIWELA**

Ndzimana ya 146
(**Nhlamuselo**)

1. Prezidenti wa Republika hi yena Murhangeli wa Mfumu.
2. Murhangeli wa Mfumu hi yena mutiyisisi wa Vumbiwo.
3. Prezidenti wa Republika hi yena Murhangeli wa Vuhosi.
4. Prezidenti wa Republika hi yena Ndhunankulu-Murhangeli wa Mintamu ya Vuvhikeli ni Vutshamiseki.

Ndzimana ya 147
(**Vuhlawuliwi**)

1. Prezidenti wa Republika ahlawuliwa hi kuvhota ka hinkwavu, hi voxe, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama.
2. Vangava vakandidatu ka xiyimu xa Prezidenti wa Republika vana va Musambiki lavahlanganisaka matshamela lawa:
  - a) vali ni vun'wanatiko bza mapsaliwa na vangali ni vun'wanatiko bzin'wana;
  - b) vali ni ntanga ya kusukela 35 wa malembe;
  - c) vali ni timfanelo hinkwatu ta vanhu ni ta politika;
  - d) vaxungametiwile hi ntsengo wa vavhoti wa kusukela 10.000.
3. Mandatu ya Prezidenti wa Republika i ya ntlhanu wa malembe.
4. Prezidenti wa Republika angatlhela ahlawuliwa kan'we ntsena.
5. Prezidenti wa Republika lweyi ahlawuliweke kambirhi hi kulandzana angatlhela akombela kuhlawuliwa ntsena loko kuhundze ntlhanu wa malembe lamalandzaka kuhela ka mandatu ya kuhetelela.

Ndzimana ya 148
(Mahlawulela)

1. Kuhlawuliwa kuva Prezidenti wa Republika kandidatu lweyi akumeke kuhundza hamfu ya mavhoto ya kutiya.
2. Loko kungavi ni mun'we wa vakandidatu lweyi akumeke ntalu wa kuhetiseka, kutayendliwa nhlawulamani wa vumbirhi, laha kunghenaka vakandidatu vumbirhi lavanga mahlweni hi mavhoto.

Ndzimana ya 149
(Kubanana ka mintirho)

Prezidenti wa Republika angafaneli kulandza ntirho wun'wana wa vuhosi, handle ka matshamela lawa mavekiweke ka Vumbiwo; nakona angafaneli ni kut-songo kulandza mintirho ya vinyi.

Ndzimana ya 150
(Kugqoviwa ni kuhlambanya)

1. Prezidenti wa Republika agqoviwa ntirhweni hi Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo, ka ntirho lowuhlaleliwaka, mahlweni ka vadeputadu va Huvu ya Republika ni vakombisi van'wana va tihuvu ta mfumu.
2. Nkarhini wa kugqoviwa, Prezidenti wa Republika lweyi ahlawuliweke ahlambanya hi marito lawa:

Ndzihlambanya, hi kuxiximeka ka mina, kuxixima ni kuyendla lesvaku Vumbiwo rixiximiwa, kulandza hi kutshembeka ntirho wa vuPrezidenti wa Republika ra Musambiki, kutirhisa matimba ya mina hinkwawu akulweleni, kukuceteli ni le kutiyiseni ka vun'we bza tiko, timfanelo ta vanhu, demokrasiya ni kutshamiseka ka vana va Musambiki, ni kutamela hi vululami hinkwawu vana va tiko.

Ndzimana ya 151
(Kutsandzeka ni kupfumaleka)

1. Loko Prezidenti wa Republika atsandzeka kumbe ayendzile handle ka tiko, asiviwa hi Prezidenti wa Huvu ya Republika, na loko lweyi atsandzeka, kutirha musivi wakwe.
2. Svayalisiwa lesvaku Murhangeli wa Mfumu ni musivi wakwe hi nawu wa vumbiwo vafpumaleka tikweni hi nkarhi wun'we.

3. Kutsandzeka ni kupfumaleka ka Prezidenti wa Republika svihatla svitivisiwa ka Huvu ya Republika, Huvu ya ta Vumbiwo ni le ka Vuhosi.

Ndzimana ya 152

(Kusiva ka nkarhinyana ni kubanana ka mintirho)

1. Mintirho ya Murhangeli wa Mfumu mingahalandziwa nakona hi nkarhinyana hi Prezidenti wa Huvu ya Republika ka matshamela lawa:
  - a) rifu kumbe kutsandzekela muphelo, na svitiyisiwa hi xihumbzana xa vadokodela;
  - b) kutshika ntirho, na kutivisiwile Huvu ya Republika;
  - c) kuyimisiwa kumbe kuhtonlongoliwa hikola ka kutsema ka nawu kumbe kuyavanyisiwa hi Tribunalinkulu.
2. Matshamela lawa mahlamuseliwaka ka nhlayu ya laha henhla mavanga kuyendliwa ka nhlawulamani wa Prezidenti.
3. Loko Prezidenti wa Republika atshika ntirho, angafaneli kukombela kutlhelela ntirhweni na kungasihundza khume ra malembe.
4. Loko Prezidenti wa Huvu ya Republika ahalandza hi nkarhinyana mintirho ya Prezidenti wa Republika, mandatu ya yena ya vudeputadu yiyimisiwa kolaho.

Ndzimana ya 153

(Vutihlamuleli mahlweni ka xiwonho)

1. Loko Prezidenti wa Republika awonha, kulandzeni ka mintirho yakwe, afanela kutihlamulela mahlweni ka Tribunalinkulu.
2. Loko Prezidenti wa Republika awonha na angali kulandzeni ka mintirho yakwe, afanela kutihlamulela mahlweni ka tihuvu ta tiko, ndzhaku ka kuhela ka mandatu yakwe.
3. I ntirho wa Huvu ya Republika kukombela ka Gqwetankulu wa Republika kulandza ntirho wa kukamba mhaka ya nandzu lowurhwexiwaka Prezidenti wa Republika, hi vonela ra ntsengo wa kusukela vunharhu, na mapasisiwile hi ntsengo wa kuhundza vunharhu bzimbirhi bza vadeputadu va Huvu ya Republika.

4. Prezidenti wa Republika atsemelisiwa kutirha kusukela siku leri kuheleke nkarhi wa kukamba mhaka hi xilawulu xa kutsema ka nawu, kumbe lesvifanaka na svona. Kuyavanyisiwa kakwe kuvanga kuyimisiwa ntirhwani.
5. Tribunalinkulu, nhlengeletanwini ya ntsombanu, ripaluxa ntsemomhaka wa kuhetelela ndzeni ka 60 wa masiku.
6. Loko kuli ni ntsemomhaka wa kuhetelela lowuyavanyisaka Prezidenti wa Republika, angahafaneli kutlhela akombela kuva kandidatatu wa ntirho lowo kumbe kuva murhangeli wa huvu ya mfumu kumbe ya vuhosi bza miganga.

Ndzimana ya 154
(Kupfalela ka kulumukela)

Asvipfumeleliwi ni kutsongo lesvaku Prezidenti wa Republika, na ahali ndzeni ka nkarhi wa kulandza ntirho, apfaleliwa jele hi kulumukela.

Ndzimana ya 155
(Nhlawulamani wa kupfala ndhawu)

1. Nhlawulamani wa Prezidenti wa Republika mumpsha, hikola ka rifu, kutsandzeka ka muphelo, kutsika kumbe kuhumesiwa, wufanela kuyendliwa ndzeni ka 90 wa masiku lamalandzelaka, na svingapfumeleliwi lesvaku Prezidenti wa Republika wa nkarhinyana akombela kuva kandidatatu wa ntirho lowu.
2. Aku na nhlawulamani wa Prezidenti wa Republika loko ndhawu ya yena yipfuleka ndzeni ka 365 wa masiku na kungasihela mandatu, na sviboha lesvaku Prezidenti wa Republika wa nkarhinyana aya mahlweni kukondza kufika nkarhi wa nhlawulamani.

Ndzimana ya 156
(Kutsandzeka)

1. Kutsandzeka ka muphelo ka Prezidenti wa Republika kutiyisiwa hi xihubzana xa vadokodela lexivekiwaka hi kulandza nawu.
2. Kutsandzeka ka muphelo ka Prezidenti wa Republika kutivisiwa hi Huvu ya ta Vumbiwo.
3. I ntirho wa Huvu ya ta Vumbiwo kukhexa rifu ni kuluza ka ntirho ka Prezidenti wa Republika.

Ndzimana ya 157
(**Mafambela ya ta nkarhinyana**)

1. Ndzeni ka nkarhi wa kupfuleka ka ndhawu ya xiyimu xa Prezidenti wa Republika, asvikoteki kucinca Vumbiwo.
2. Prezidenti wa Republika wa nkarhinyana atiyisisa mintirho ya tihuvu ta Mfumu ni minhlangu yin'wana, kambe angafaneli kulandza mintirho leyikombisiweke ka svindzimana sva c), e), f), g), h), i) na j) sva ndzimana ya 159; ka svindzimana sva b) na c) sva nhlayu ya 1 ni nhlayu ya 2 ya ndzimana ya 160; ka xindzimana xa e) xa ndzimana ya 161 ni le ka xindzimana xa c) xa ndzimana ya 162.

Ndzimana ya 158
(**Xiyimu xa sviboho sva milawu**)

Sviboho sva milawu sva Prezidenti wa Republika svi ni xiyimu xa muthetho wa prezidenti, na mintsemo yin'wana yiva ni xiyimu xa xilawulu na svifanela kupaluxiwa ka Phepha ra Ximfumu ra Republika.

NDZIMA YA II
MATIMBA

Ndzimana ya 159
(**Matimba ya kukatsa**)

Murhangeli wa Mfumu, akulandzeni ka ntirho wakwe, a ni matimba ya kuyendla lesvi:

- a) kuvulavula ni tiko hi ndlela ya svileleto ni mib'iko;
- b) kutivisa kan'we hi lembe Huvu ya Republika matshamela ya kukatsa ya tiko;
- c) kutsema, hi kulandza ndzimana ya 136, kuyendliwa ka xivutisela xa mavonela henhla ka timhaka letikulu ta tiko;
- d) kurhamba nhlawulamani wa kukatsa;
- e) kuhelisa Huvu ya Republica hi kulandza ndzimana ya 188;

- f) kuyimisa svirho lesvin'wana sva Vuhosi loko programa ra svona ri-bakanyiwa ka vumbirhi hi Huvu ya Republika;
- g) kuveka Prezidenti wa Tribunalinkulu, Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo, Prezidenti wa Tribunali ra ta Vutongi ni Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu;
- h) kuveka, kususa ni kuyimisa Gqwetankulu wa Republika ni Musivi wa Gqwetankulu wa Republika;
- i) kurivalela ni kupumba svikhatiso hi ximfumu;
- j) kunyika, hi kulandza nawu, sviyimo sva mafundza, sviqokolelo ni minthemendelo.

Ndzimana ya 160
(Hi tlhelo ra Vuhosi)

1. Hi tlhelo ra Vuhosi, Prezidenti wa Republika a ni matimba ya kuyendla lesvi:
  - a) kurhamba ni kufambisa tinhlengeletanu ta Huvu ya Vaholobze;
  - b) kuveka, kususa ni kuyimisa Holobzenkulu;
  - c) kuvumba mindzawulu ni svihubzana ndzeni ka mindzawulu.
2. Nakona a ni matimba ya kuveka, kususa ni kuyimisa lava:
  - a) Vaholobze ni Vasivi va Vaholobze;
  - b) Varhangeli va Svifundzankulu;
  - c) Varhangeli ni Vasivi va Varhangeli va Svikolwe sva le Henhla sva Vuhosi, ndzeni ka vonela ra tihuvu takona ta vurhangeli, hi kulandza nawu;
  - d) Murhangeli ni Musivi wa Murhangeli wa Banku ra Musambiki;
  - e) Vaholobzematsalana va Mfumu.

Ndzimana ya 161
(Hi tlhelo ra vuvhikeli ni kutshamiseka ka vanhu)

Hi tlhelo ra vuvhikeli bza tiko ni kutshamiseka ka vanhu, Prezidenti wa Republika a ni matimba ya kuyendla lesvi:

- a) kub'ika yimpi ni kuhela ka yona, kub'ika matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa;
- b) kufunga svipfumelelanu sva matiko;
- c) kuba nyiwa ya kugqogqiwa ka vanhu ka kukatsa kumbe ka xiyenge;
- d) kurhangela Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki;
- e) kuveka, kususa ni kuyimisa Murhangeli ni Musivi wa Murhangeli wa Huvunkulu ya Vaxjenerali, Ndhunankulu ni Musivi wa Ndhunankulu ya Maphoyisa, Tindhuna ta Marhavi, ya Mintamu ya Kuhloma ya Vuvhikeli ya Musambiki, ni tindhuna tin'wana ta Mintamu ya Vuvhikeli ni Vutshamiseki, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 162

(Hi tlhelo ra vuxaka ni matiko mambe)

Hi tlhelo ra vuxaka ni matiko mambe, Prezidenti wa Republika a ni matimba ya kuyendla lesvi:

- a) kurhangela ta matwisisela ya vuxaka ni matiko mambe;
- b) kufunga svipfumelelanu ni matiko mambe;
- c) kuveka, kususa ni kuyimisa Vakombisi va Tiko ni varhumiwa va ta ntirhisanu ni matiko va Republika ra Musambiki;
- d) kuyamukela mikwhepa ya mpfumelelo ya Vakombisi va Matiko ni varhumiwa va ta ntirhisanu ni matiko va matiko mambe.

Ndzimana ya 163

(Kutiyisa ni kukaneta)

1. Prezidenti wa Republika a ni matimba ya kutiyisa ni kulerisa kupaluxiwa ka milawu ka Phepha ra Ximfumu ra Republika.
2. Milawu yitiyisiwa kuyafika 30 wa masiku ndzhaku ka kuyamukeliwa, kumbe ndzhaku ka kutivisiwa ka ntsemomhaka wa kuhetelela wa Huvu ya ta Vumbiwo, yinga yona leyinyikaka mavonela ya lesvaku milawu yakona ayilwi ni Vumbiwo.

3. Prezidenti wa Republika angakaneta nawu hi ndlela ya xileleto xa kuhlamusela khwatsi, awutlhelisela lesvaku wutlhela wuyakambisiwa hi Huvu ya Republika.
4. Loko nawu lowukambisiweke wupasisiwa hi ntsengo wa vunharhu bzimbirhi bza vadeputadu va Huvu ya Republika, Prezidenti wa Republika afanela kuwutiya ni kulerisa kupaluxika ka wona.

NDZIMA YA III
HUVU YA MFUMU

Ndzimana ya 164
(Nhlamuselo ni mavumbiwela)

1. Huvu ya Mfumu i huvu ya ta politika leyithavukanyisaka Prezidenti wa Republika.
2. Huvu ya Mfumu yirhangeliwa hi Prezidenti wa Republika na yili ni mavumbiwela lawa:
  - a) Prezidenti wa Huvu ya Republika;
  - b) Holobzenkulu;
  - c) Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo;
  - d) Mukondleteli wa Vululami;
  - e) khale ka Vaprezidenti va Republika;
  - f) khale ka Vaprezidenti va Huvu ya Republika;
  - g) 7 wa vakulumba va kuxiximeka va kuhlawuliwa hi Huvu ya Republika ndzeni ka malembe ya kutirha, mayelanu ni ntikelo wa vukombisi bza svirho sva Huvu ya Republika;
  - h) mune wa vakulukumba va kuxiximeka vakuhlawuliwa hi Prezidenti wa Republika, ndzeni ka mandatu ya yena.
  - j) kandidatu wa vumbirhi ka lavangava mahlweni hi mavhoto.

Ndzimana ya 165
(Kugqoviwa ni xiyimu)

1. Svirho sva Huvu ya Mfumu svigqoviwa mahlweni ka Prezidenti wa Republika.
2. Svirho sva Huvu ya Mfumu, hicolaho ka xiyimu lexi, sviya mahlweni ni mintirho ya svona.
3. Svirho sva Huvu ya Mfumu svi ni mimpfuneko, minsirhelelo ni svihluwa lesvifanelaka kutsemiwa hi nawu.

Ndzimana ya 166

(Matimba)

Huvu ya Mfumu yi ni matimba ya kutlhavukanyisa Prezidenti wa Republika akulandzeni ka mintirho ya yena, loko ayikombela, na sviboha lesvaku yiveka mavonela ka lesvi:

- a) kuhelisa Huvu ya Republica;
- b) kub'ika matshamela ya yimpi, matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa;
- c) kuyendliwa ka xivutisela xa mavonela, hi kulandza xindzimana xa c) xa ndzimana ya 159;
- d) kurhamba nhlawulamani wa kukatsa.

Ndzimana ya 167

(Matirhela)

1. Mavonela ya Huvu ya Mfumu makombisiwa ka nhlengeletanu leyirhambiwelaka svona na yifambisiwa hi Prezidenti wa Republika, na svikoteka lesvaku mapaluxiwa loko kusungula kulandziwa lesvi masvivuleke.
2. Tinhlengletanu ta Huvu ya Mfumu atihlaleliwi.
3. Huvu ya Mfumu yisimeka milawu ya matirhela ya yona.

NHLOKOMHAKA YA VII HUVU YA REPUBLIKA

NDZIMA YA I XIYIMU NI MAHLAWULELA

Ndzimana ya 168
(Nhlamuselo)

1. Huvu ya Republika hi yona yikombisaka vana va tiko hinkwavu.
2. Deputadu akombisa tiko hinkwaru yingali ntsena ndhawu leyimuhlawuleke.

Ndzimana ya 169
(Ntirho)

1. Huvu ya Republika hi yona huvu leyinga henhla ka tihuvu ta kuveka milawu aRepublika ra Musambiki.
2. Huvu ya Republika yiveka milawu leyilawulaka matirhela ya Mfumu ni ya ta mabindzu ni ta vanhu hi ndlela ya milawu ni sviboho sva kukatsa.

Ndzimana ya 170

(Mahlawuliwela ni mavumbiwela)

1. Huvu ya Republika yihlawuliwa hi kuvhota ka hinkwavu, hi voxo, hi kufana-na, hi xihundla ni hi nkama ni nkama.
2. Huvu ya Republika yivumbiwa hi 250 wa vadeputadu.
3. Ka nhlawulamani kunghena mapartidu, hi woxe kumbe hi nhlanganu wa mapartidu. Minongoloko yakona ya mavito yinganghenisa vana va tiko la-vangalumbiki mapartidu.

Ndzimana ya 171
(Mandatu ya Deputadu)

1. Mandatu ya Deputadu yikotlana ni nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika, handle ka loko atshika kumbe aluza mandatu.
2. Kutsemelisiwa, kucinciwa, kutshika ni kuluza ka mandatu svilawuliwa hi Milawu ya Deputadu.

Ndzimana ya 172
(**Kubanana ka mintirho**)

1. Ntirho wa Vudeputadu wubanana ni matshamela lawa:
  - a) xirho xa Vuhosi;
  - b) mutirheli ka ta vululami, lweyi ahaliki ntirhweni wakona;
  - c) mukombisi wa tiko matikweni, lweyi ahaliki ntirhweni wakona;
  - d) musochwa ni phoyisa, lavahaliki ntirhweni wakona;
  - e) murhangeli wa xifundzankulu ni mutongi wa xifundza;
  - f) murhangeli wa tihuvu ta vuhosi bza muganga.
2. Nawu wulawula kubanana kun'wana ka mintirho.

Ndzimana ya 173
(**Matimba ya Deputadu**)

Matimba ya Deputadu hi lawa:

- a) kutitirhisela mfanelo ya kuvhota;
- b) kukombisa makungu ya milawu, mintsemomhaka ni sviboho svin'wana;
- c) kukombela kuhlawuliwa ka svihubzana sva Huvu ya Republika;
- d) kukombela ni kunyikiwa hi Vuhosi kumbe hi mintirho ya vuhosi sviti-
viwa ni minhlamuselo leyilavekaka kulandzeni ka ntirho wa yena;
- e) kuveka svivutiso ni tinhlamulu ka Vuhosi;
- f) matimba man'wana lamasimekiweke ka Milawu ya Matirhela ya Huvu
ya Republika.

Ndzimana ya 174
(**Minsirhelelo**)

1. Aku na Deputadu lweyi angakhomiwaka kumbe kupfaleliwa, handle ka loko akumetiwa na awonha; hambu kuyisiwa kuthethisiweni na kungali na mpfumelelo wa Huvu ya Republika.

2. Loko tili timhaka ta xikhatiso leti tahaliki kulandziweni, na arhwexiwe nandzu, Deputadu athethisiwa hi mulawuli.
3. Deputadu a ni xiyimu xa nkheteko; athethisiwa hi Tribunalinkulu, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 175

(Kukala nsindziso wa kutihlamulela)

1. Vadeputadu va Huvu ya Republika avarhwexiwi nandzu, avakhomiwi hambi kuthethisiwa hikola ka mavonela kumbe minxuvu ya vona leyi vangayikom-bisaka kulandzeni ka ntirho wa Vudeputadu.
2. Vutihlamuleli bza munhu ni vutihlamuleli ka xiwonho xa kuvavisa, kuhehla kumbe kuhleva abzingheni ka kukala vutihlamuleli.

Ndzimana ya 176

(Timfanelo ni mimpfuneko ya Deputadu)

1. Deputadu a ni timfanelo ni mimpfuneko leyi:
  - a) xipasana xa nkheteko xa vumunhu;
  - b) vutshunxeke bza kunghena ka tindhawu leti kungangheniki hinkwavu, akulandzeni ka ntirho wakwe kumbe hikolaho ka wona;
  - c) kuseketeliwa, kutirhisana, kusirheleliwa ni kunabzaliseliwa hi tihuvu ta vuhosi kumbe ta vusochwa ta Republika, akulandzeni ka ntirho wakwe, hi kulandza nawu.
  - d) muholo ni svipfunu lesvivekiweke ka nawu.
2. Deputado angafaneli kutinghenisa ka timhaka ta vululami tani nsini kumbe mboni, handle ka loko apfumeleliwe hi Huvu ya Republika kumbe hi Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu.
3. Deputadu ahali ni timfanelo tin'wana ni mimpfuneko leyivekiweke ka nawu.

Ndzimana ya 177
(Sviboho sva Deputadu)

Deputadu a ni sviboho lesvi:

- a) kuhlayisa Vumbiwo ni milawu;
- b) kuhlayisa Milawu ya Deputadu;
- c) kuxixima kuchaviseka ka Huvu ya Republika ni ka vadeputadu;
- d) kukumeka ka tinhlengeletanu ta Ntsombanu ni ta Xihubzana lexi anga xirho xa xona;
- e) kukumeka kuvhoteni ni le ka mintirho ya Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 178
(Kutshika ni kuluza mandatu)

1. Deputadu angatshika mandatu, hi kulandza nawu.
2. Aluza mandatu Deputadu lweyi anga ka matshamela lawa:
  - a) loko ayavanyisiwa hikola ka xiwonho xa vukanganyisi hi xikhatiso xa kupfaleliwa jele kuhundza malembe mambirhi;
  - b) loko atitsalisa kumbe ayamukela ntirho ka partidu kumbe nhlanganu wa mapatidu ya kuhambana ni leri rimuhlawuleke;
  - c) loko angateki xitshamu xa yena ka Huvu ya Republika kumbe apfumaleka kuhundza ntsengo wa makhambi lowubohiweke ka Milawu ya Matirhela.
3. Angahaluzana mandatu loko hi nkarhi wa nhlawulamani kuva ni lesvingasive-laka lesvaku ahlawuliwa , na sviyativiwa ndzhaku; ni loko ali ni svitsandzekisi lesvivekiweke ka nawu.

NDZIMA YA II

MATIMBA

Ndzimana ya 179

(Matimba)

1. Huvu ya Republika yi ni matimba ya kuveka milawu henhla ka timhaka ta masungulu ta matwisisela ya ta vutomi bza tiko ni ta vuxaka ni matiko mambe.
2. Huvu ya Republika hi yona ntsena leyinga ni matimba lawa:
  - a) kupasisa milawu ya Vumbiwo;
  - b) kupasisa mavekiwela ya mindzelekanu ya Republika ra Musambiki;
  - c) kutsema ta mayaviwela ya tiko;
  - d) kupasisa milawu ya nhlawulamani ni mafambisela ya xivutisela xa mavonela;
  - e) kupasisa ni kutivisa kuhela ka svipfumelelanu lesvikhumbaka lesvinga ndzeni ka matimba ya yona;
  - f) kuveka mavonela ya lesvaku kuyendliwa xivutisela xa mavonela henhla ka timhaka ta risima ta tiko;
  - g) kutivisa kuhela ka kutsemelisiwa ka svitiyisiso lesvinga ka Vumbiwo ni kub'ikiwa ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa;
  - h) kutivisa kuvekiwa ka Prezidenti wa Tribunalinkulu, ka Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo, ka Prezidenti wa Tribunali ra ta Vutongi ni ka Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu;
  - i) kuhlawula Mukondleteli wa Vululami;
  - j) kuboha ta programa ra Vuhosi;
  - k) kuboha ta sviviko sva mintirho ya Huvu ya Vaholobze;
  - l) kuboha ta Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu ni ta Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale ni sviviko svakona sva malandziwela ya svona;

- m) kupasisa Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale;
  - n) kuhlamusela matwisela ya ta vuvhikeli ni vutshamiseki, ndzhaku ka kutwa Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki;
  - o) kuhlamusela masungulu ya malandzela ya ta marhesa ni ta sixtema ra ta marhesa;
  - p) kupfumelela Vuhosi, na yihlamusela svilaveko svakona, kuceneka kumbe kucenekisa timale, kulandza svin'wana sva matirhisela ya minsalu, hi nkarhi lowuhundzaka nkarhi lowupimeliweke kulandziwa ka ta timale; hambi kuveka ndzelekanu lowungafaneliki kutluliwa loko Mfumu wunyikela minseketelo yakona.
  - q) kuhlamusela xiyimu xa varhangeli va tihuvu ta mfumu, ta svifundzankulu ni ta vuhosi bza miganga;
  - r) kutsema ta masungulu ya malulamisa ni matirhela ya Vutongi bza Vuhosi;
  - s) kutiyisa mithethonawu;
  - t) kutiyisa ni kutivisa kuhela ka svipfumelelanu sva matiko;
  - u) kutiyisa svipfumelelanu sva vuhlengeli bza Musambiki ka tihuvu ta matiko, ta vuvhikeli;
  - v) kupfumelela mintsetselelo ni rivalelo ra sviwonho hi ximfumu.
3. Handle ka matimba lamakombisiweke ka nhlayu ya 2 ya ndzimana leyi, Huvu ya Republika yingapfumelela Vuhosi kuveka milawu ya timhaka tin'wana, hi ndlela ya muthethonawu.
4. Huvu ya Republika yahali ni matimba lawa:
- a) kuhlawula Prezidenti, Vasivi va Vaprezidenti ni Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu;
  - b) kupasisa Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika ni Milawu ya Deputadu;
  - c) kuvumba svihubzana sva Huvu ya Republika ni kuveka milawu ya matirhela ya svona;
  - d) kuvumba mintlawu ya tiko ya Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 180
(Sviyimiso sva mpfumelelo wa milawu)

1. Sviyimiso sva mpfumelelo wa milawu svifanela kuhlamusela xikongomelo, nhlamuselo, kuyanama ni nkarhi wa mpfumelelo wakona.
2. Mimpfumelelo ya milawu yifanela kutirhisiwa kan'we ntsena, na lesvo svingasiveli kulandziwa ka yona hi sviyenge kumbe kuyengeteleliwa nkarhi wakona.
3. Mimpfumelelo ya milawu yiheleliwa hi nkarhi loko kuhela nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika kumbe loko kuhelisiwa Huvu ya Republika.
4. Vuhosi bzifanela kupaluxa xileriso xa nawu lowutiyisiweke kuyafika siku ra kuhela ka nkarhi lowutsemiweke ka nawu wa mpfumelelo, na wusungula kukonta hi siku leri wupaluxiwaka ha rona.

Ndzimana ya 181
(Mithethonawu)

1. Mithethonawu leyipasisiweke hi Huvu ya Vaholobze, akulandzeni ka mpfumelelo wa milawu, yikuma xiyimu xa kuva yitiyisiwile loko, ka nhlengeletanu ya Huvu ya Republika leyilandzelaka, akutiyisiwa ka yona kungakombeliwi hi ntsengo lowungaliki hansi ka 15 wa vadeputadu.
2. Huvu ya Republika yingatsemelisa nkarhi hinkwawu kumbe xiyenge xa nkarhi wa muthethonawu kukondza wukambisiwa.
3. Kutsemelisiwa kuhela loko kuyafika kuheleni ka nhlengeletanu, Huvu ya Republika yingavuli nchumu.
4. Kuyaliwa ka kutiyisiwa kuvanga kudlayiwa ka nawu wakona.

Ndzimana ya 182
(Xiyimu xa svileriso)

Svileriso sva milawu sva Huvu ya Republika svi ni xiyimu xa nawu kasi min-tsemo yin'wana yiteka xiyimu xa xiboho na yifanela kupaluxiwa ka Phepha ra Ximfumu ra Republika.

Ndzimana ya 183
(**Matimba ya kusungula nawu**)

1. Matimba ya kusungula nawu ma le ka:
  - a) vadeputadu;
  - b) mintlawwa ya mapartidu ya Huvu ya Republika;
  - c) svihubzana sva Huvu ya Republika;
  - d) Prezidenti wa Republika;
  - e) Vuhosi.
2. Vadeputadu ni mintlawwa ya mapartidu ya Huvu ya Republika ava na mfanelo ya kukombisa makungu ya nawu lowuvangaka, hi woxe kumbe hi mihandzu, kutlakuka ka kutirhisiwa ka timale, kumbe kuhunguta timale letiyamukeliwaka hi Mfumu, kumbe nawu lowucincaka, kungava hi ndlela yihi, lembe ra ta timale leritsutsumaka.

Ndzimana ya 184
(**Ndlela ya makambela ni mavhotela**)

1. Malandzela ya mavonela ni makungu ya nawu ni ya xivutisela xa mavonela mayendliwa hi ndlela ya kudokadokisana ka kukatsa ni kun'wana ka vukheta.
2. Kuvhota kuyendliwa hi ndlela ya kuvhota ka kukatsa, kuvhota ka vukheta ni kuvhota ka kuhetelela ka kuhetiseka.
3. Loko Huvu yitsema svolesvo, matsalwa lawa mapasisiweke hi kukatsa mavhotiwa hi vukheta hi svihubzana, na lesvo svingasiveli matimba ya Ntsombanu ya kumakamba ni kunyika vhotu ra kuhetelela akuva mapasisiwa hi kuhetiseka.

NDZIMA YA III
MALULAMISIWELA NI MATIRHELA

Ndzimana ya 185
(Nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika)

1. Nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika wu ni xipimu xa ntlhanu wa malembe na wusungula ka nhlengeletanu ya kusungula ya Huvu ya Republika, ndzhaku ka nhlawulamani na wuhela ka nhlengeletanu ya kusungula ya Huvu ya Republika leyimpsha yihlawuliweke.
2. Nhlengeletanu ya kusungula ya Huvu ya Republika yiyendliwa ndzeni ka 20 wa masiku ndzhaku ka kutiyisiwa ni kuhuweleliwa ka mihandzu ya nhlawulamani.

Ndzimana ya 186
(Tinguva ta kutirha)

Huvu ya Republika yihlengeletana hi xihena kambirhi hi lembe ni le handle ka xihena loko kurhambiwa ka yona kukombeliwa hi Prezidenti wa Republika, hi Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu kumbe hi ntsengo lowungaliki hansi ka vunharhu bza ntsengo wa vadeputadu.

Ndzimana ya 187
(Ntsengoringanu wa vakumeki ni matsemela ya timhaka)

1. Huvu ya Republika yingatsema mhaka ntsena loko kukumeka kuhundza hamfu ya svirho sva yona.
2. Sviboho sva Huvu ya Republika svitsemiwa hi kuhundza hamfu ya mavhotu ya vadeputadu lavanga kona.
3. Timhaka letikhumbaka xiyimu xa vukaneti tipasisiwa hi ntsengo wa kuhundza vunharhu bzimbirhi bza vadeputadu.

Ndzimana ya 188
(Kuhelisiwa)

1. Huvu ya Republika yingahelisiwa hi Prezidenti wa Republika loko yibakanya Programa ra Vuhosi, ndzhaku ka kudokadokisana.

2. Prezidenti wa Republika arhamba nhlawulamani wumpsha, hi kulandza Vumbiwo.

Ndzimana ya 189
(Mpimelo wa kuhelisa)

1. Kuhelisiwa ka Huvu ya Republika akungeyendleki loko kuli ni matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa, kukondza kuhundza 60 wa masiku ya kuhela ka matshamela lawo.
2. Aku na nawu ni wun'we wa kuhelisiwa ka Huvu lowulwaka ni lesvivuliwaka ka nhlayu leyahakakukombisiwa la henhla.
3. Kuhelisiwa ka Huvu ya Republika akuhelisi mandatu ya vadeputadu hambi matimba ya Xihubzana xa yona xa Nkarhi Hinkwawu, svisalaka svitirha kuyafika ka nhlengeletanu ya kusungula ya Huvu leyimpsha yihlawuliweke.
4. Loko kuhumelela kuhelisiwa, Huvu leyihlawuliwaka yisungula nkarhi wumpsha wa kutirha ka Huvu ya Republika lowu mandatu yakona yihetisaka nkarhi lowu awahasalile wa nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika leyihelisiweke.

Ndzimana ya 190
(Prezidenti wa Huvu ya Republika)

1. Huvu ya Republika yihlawula Prezidenti wa Huvu ya Republika xikarhi ka svirho sva yona.
2. Murhangeli wa Mfumu arhamba ni kufambisa nhlengeletanu leyihlawulaka Prezidenti wa Huvu ya Republika.
3. Prezidenti wa Huvu ya Republika agqoviwa ka mintirho ya yena hi Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo.
4. Prezidenti wa Huvu ya Republika ahlamula mahlweni ka Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 191
(**Matimba ya Prezidenti wa Huvu ya Republika**)

Matimba ya Prezidenti wa Huvu ya Republika hi lawa:

- a) kurhamba ni kufambisa tinhlengeletanu ta Huvu ya Republika ni ta Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu;
- b) kuvonelela kulandziwa ka sviboho sva Huvu ya Republika;
- c) kusayina milawu ya Huvu ya Republika ni kuyifikisa akutiysiweni;
- d) kusayina ni kulerisa kupaluxiwa ka mintsemomhaka ni mavonela ya Huvu ya Republika;
- e) kukombisa Huvu ya Republika ndzeni ni le handle ka tiko;
- f) kukucetela ntirhisanu xikarhi ka Huvu ya Republika ni Tihuvu ta Svifundzankulu, hi kulandza milawu ya matirhela;
- g) kulandza mintirho yin'wana leyivekiweke ka Vumbiwo ni le ka Milawu ya Matirhela.

Ndzimana ya 192
(**Vasivi va Prezidenti va Huvu ya Republika**)

1. Huvu ya Republika yihlawula, xikarhi ka svirho sva yona, Vasivi va Prezidenti lavakombisiweke hi mapartidu lawa makombisiwaka hi vunyingi ka Huvu ya Republika.
2. Loko Prezidenti wa Huvu ya Republika ayendza kumbe atsandzeka, mintirho ya yena yilandziwa hi mun'we ka Vasivi va Prezidenti, hi kulandza Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 193
(**Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu**)

1. Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu i xirho xa Huvu ya Republika lexikorhoketaka mintirho ya Ntsombanu, ya Svihubzana ni ya Mintlawu ya Tiko ya Huvu ya Republika.

2. Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu xa Huvu ya Republika xivumbiwa hi Prezidenti, Vasivi va Prezidenti ni vadeputadu van'wana lavahlawuliwaka hi ku landza nawu, mayelanu ni mavonela ya mapartidu ya Huvu ya Republika, hi kulandza ntikelo wa vukombisi bza wona.
3. Vakombisi lavavuliwaka ka tinhlayu letinga laha henhla va ni nhlayu ya mavhotu ya kufana ni ya ntlawa wa partidu ya Huvu ya Republika leri vakombisaka rona.
4. Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu xa Huvu ya Republika xitirha xikarhi ka tinhlengeletanu ta ntsombanu ni ka matshamela man'wana lawa mavekiweke ka Vumbiwo ni le ka nawu.

Ndzimana ya 194
(**Kuya mahlweni**)

Loko kuhela nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika kumbe loko yihelisiwa, Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu xa Huvu ya Republika xiya mahlweni xitirha kuyafika ka nhlengeletanu ya kusungula ya Huvu leyimpsha leyihlawuliweke.

Ndzimana ya 195
(**Matimba**)

Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu xa Huvu ya Republika xi ni matimba lawa:

- a) kutirhisa matimba ya Huvu ya Republika ka lesvifambelanaka ni mintirho ya vadeputadu;
- b) kuvonelela kulandziwa ka Vumbiwo ni milawu ni kuhanya mintirho ya Vuhosi ni ya Vutongi bza Vuhosi.
- c) kuveka mavonela, hi kulumukela, henhla ka kub'ikiwa ka yimpi;
- d) kupfumelela kumbe kutiyisa kub'ikiwa ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa, loko kungali na nhlengeletanu ya Huvu ya Republika, na mfumelelo wakona wufanela kutiyisiwa.
- e) kurhangela ntirhisano wa Huvu ya Republika ni Tihuvukulobze ni minhlanganukulobze ya matiko man'wana;
- f) kupfumelela tiyendzo ta ximfumu ta Prezidenti wa Republika;

- g) kuvumba svihubzana sva xivutisela loko xili xa xihatla, xikarhi ka tinhlengeletanu ta ntsombanu ta Huvu ya Republika;
- h) kululamisela ni kukorhoketa tinhlengeletanu ta Huvu ya Republika;
- i) kulandza mintirho yin'wana leyi xinyikiweke yona hi Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika;
- j) kufambisa mintirho ya tinhlengeletanu ta ntsombanu;
- k) kub'ika kuluza ni kutshikiwa ka mandatu hi vadeputadu, ni kub'ika kuyimisiwa hi kulandza Vumbiwo ni Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika;
- l) kutsema timhaka letifambelanaka ni matwisisela ya Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika, xikarhi ka tinhlengeletanu ta ntsombanu;
- m) kunghenisa ka mintirho ya nhlengeletanu yin'wana ni yin'wana mavonela ya vadeputadu, ya mintlawu ya mapartidu kumbe ya Vuhosi;
- n) kuseketela Prezidenti wa Huvu ya Republika akulandzeni ka ta vutongi ni ta timale ta Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 196

(Ntlawa wa partidu wa Huvu ya Republika)

1. Vadeputadu lavahlawuliweke hi partidu rin'wana ni rin'wana vangavumba ntlawa wa partidu wa Huvu ya Republika.
2. Mavumbiwela ni malulamisiwela ya ntlawa wa partidu wa Huvu ya Republika svivekiwa ka Milawu ya Matirhela ya Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 197

(Matimba ya ntlawa wa partidu wa Huvu ya Republika)

1. Ntlawa wa partidu wa Huvu ya Republika wu ni matimba lawa:
  - a) kukombisa kandidatu ka xitshamu xa Prezidenti wa Huvu ya Republika;
  - b) kuveka mavonela ya lweyi angavaka kandidatu ka xitshamu xa Musivi wa Prezidenti wa Huvu ya Republika;
  - c) kuhlawula vakandidatu va kuvumba Xihubzana xa Nkarhi Hinkwawu xa Huvu ya Republika;

- d) kuhlawula vakandidatu va kuvumba Svihubzana sva Huvu ya Republika;
  - e) kuveka mavonela ya kusimekiwa ka nawu;
  - f) kukombela, mahlweni ka Vuhosi, kudokadokisana hi timhaka letikhumbaka vanhu svosvi ni ta xihatla;
  - g) kukombela kuvumbiwa ka svihubzana sva Huvu ya Republika sva kulandza ta svivutisela;
  - h) kukombela kudokadokisana hi timhaka ta xihatla letingaliki ka nongoloko wa mintirho ya siku;
  - i) kukombela minhlamuselo ni kuveka svivutiso ka Vuhosi.
2. Ntlawa wun'wana ni wun'wana wa partidu wa Huvu ya Republika wu ni mfanelo ya ndhawu ya kutirhela ka yona amuntini wa Huvu ya Republika, ni mfanelo ya kukumeliwa vatirhi va vutshila ni vutongi, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 198

(Programa ra Ntlhanu wa Malembe ra Vuhosi)

1. Huvu ya Republika yikamba Programa ra Vuhosi akusunguleni ka nkarhi wa kutirha ka Huvu ya Republika.
2. Vuhosi bzingakombisa programa lerihlakahletaweke lerikatsaka lesvi-bohiweke ka dokadokisanu.

Ndzimana ya 199

(Kukumeka ka svirho sva Vuhosi tinhlengeletanwini)

1. Holobzenkulu ni vaholobze va ni mfanelo ya kukumeka ka tinhlengeletanu ta ntsombanu ta Huvu ya Republika, na vanyikiwa rito, hi kulandza Milawu ya Matirhela.
2. Ka mintsombanu ya Huvu ya Republika svaboha lesvaku kukumeka xirho kumbe svirho sva Vuhosi lesvirhambiweke.

NHLOKOMHAKA YA VIII VUHOSI

NDZIMA YA I NHLAMUSELO NI MAVUMBIWELA

Ndzimana ya 200
(**Nhlamuselo**)

Vuhosi bza Republika ra Musambiki hi yona Huvu ya Vaholobze.

Ndzimana ya 201
(**Mavumbiwela**)

1. Huvu ya Vaholobze yivumbiwa hi Prezidenti wa Republika, anga yena ayifambisaka, hi Holobzenkulu ni hi Vaholobze.
2. Vasivi va Vaholobze ni Vaholobzematsalana va Mfumu vangaharhambiwa ka tinhlengeletanu ta Huvu ya Vaholobze.

Ndzimana ya 202
(**Kurhamba ni kufambisa**)

1. Ntirhweni wa yona, Huvu ya Vaholobze yixixima mintsemomhaka ya Prezidenti wa Republika ni sviboho sva Huvu ya Republika.
2. Huvu ya Vaholobze yirhambiwa ni kufambisiwa hi Holobzenkulu, hi kurhumiwa hi Prezidenti wa Republika.
3. Kululamiseliwa ka malandzela ya ta mafumela hi Huvu ya Vaholobze kuyendliwa ka tinhlengeletanu ta kufambisiwa hi Prezidenti wa Republika.

NDZIMA YA II
MATIMBA NI VUTIHLAMULELI

Ndzimana ya 203
(Ntirho)

1. Huvu ya Vaholobze yigingirikela ta vutongi bza tiko, yitiyisisa kutshamiseka ka mindzelekanu ya tiko, yivonelela kutshamiseka ka vuhosi, vutshamiseki bza vana va tiko, yikucetela kuhluvuka ka ta mabindzu, yilandza mintirho ya Mfumu ya kupfuna vanhu, yiyisa mahlweni ni kutiyisa kulandziwa ka nawu ni kulandza ta matwisisela ya tiko henhla ka vuxaka ni matiko mambe.
2. Vuvhikeli bza kutshamiseka ka tiko bzitiyisisiwa hi tihuvu takona letitirhaka hansi ka Vuhosi.

Ndzimana ya 204
(Matimba)

1. Huvu ya Vaholobze yi ni matimba lawa:
  - a) kutiyisisa timfanelo ni vutshunseki bza vana va tiko;
  - b) kutiyisisa kutshamiseka ka vanhu ni kulandziwa ka milawu;
  - c) kululamisa mavonela ya milawu leyifanelaka kukombisiwa ka Huvu ya Republika.
  - d) kupasisa mithethonawu hi ndlela ya mpfumelelo wa Huvu ya Republika;
  - e) kululamisa Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu ni Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale ni kumalandza loko se mapasisiwile hi Huvu ya Republika;
  - f) kukucetela ni kuveka milawu ya mintirho ya ta mabindzu ni mintirho ya svigava sva vanhu va tiko;
  - g) kululamisa kusayiniwa ka svipfumelelanu sva matiko ni kusayina, kutiyisa, kutihlanganisa ni kutivisa kuhela ka svipfumelelanu sva matiko ka timhaka letinga ndzeni ka matimba ya yona;
  - h) kurhangela ta matwisisela ya ta mintirho ni ya vutshamiseki bza vanhu;

- i) kurhangela svingava sva Mfumu, ngopfungopfu sva jondzo ni vudahu.
  - j) kurhangela ni kukucetela ta matwisela ya ta vuyaku.
2. Matimba man'wana ya Huvu ya Vaholobze hi lawa:
- a) kutiyisisa kuvhikeliwa ni kutiyisiwa ka matimba ya Mfumu henhla ka vayakitiko ni ka yimfa ya Mfumu;
  - b) kurhangela ni kukorhoketa mintirho ya mindzawulu ni svingava svin'wana lesvinga hansi ka Huvu ya Vaholobze;
  - c) kukambisisa vusvikoti bza svingava sva miganga sva kulandza mintirho ni kuveka milawu ya malulamisiwela ni matirhela ya svona, hambu kuan-gamela svingava sva vuhosi bza miganga, hi kulandza nawu;
  - d) kukucetela ni kuseketela kulandziwa ka mintirho ya van'wamabindzu ni mintirho ya vinyi ni kusirhelela kunavela ka vaxavi ni ka vayakitiko, na vona;
  - e) kukucetela kuyisiwa mahlweni ka kutirha hi kupfunetana ni kusekete-liwa ka vubindzuli bza minjangu.
3. Svilumba ntsena Vuhosi kuveka milawu henhla ka malulamisiwela, mavum-biwela ni matirhela ya bzona.

Ndzimana ya 205
(Matimba ya Holobzenkulu)

1. Holobzenkulu a ni matimba ya kupfuneta ni kutlarihisa Prezidenti wa Re-publika akurhangeleni ka Vuhosi, na lesvo svingasiveli mintirho yin'wana leyi anganyikiwaka hi Prezidenti wa Republika ni hi nawu.
2. Matimba ya Holobzenkulu hi lawa:
  - a) kupfuneta Prezidenti wa Republika kuyendla Programa ra Vuhosi;
  - b) kutlarihisa Prezidenti wa Republika kutumbuluxa mindzawulu ni svihubzana sva mindzawulu ni kuveka svirho sva Vuhosi ni varhangeli van'wanana va Vuhosi;
  - c) kuyendla ni kukombisa vonela henhla ka makungu ya ntirho wa Vuhosi ka Prezidenti wa Republika;

- d) kutiyisisa kulandziwa ka mintsemomhaka ya svingava sva Mfumu hi svirho sva Vuhosi;
- e) kufambisa tinhlengeletanu ta Huvu ya Vaholobze letikongomaka kukamba ta malandzela ya sviboho ni mintsemomhaka yin'wana leyivekiweke;
- f) kukorhoketa ni kuvonelela mintirho ya mindzawulu ni tihuvu tin'wana ta Vuhosi;
- g) kukambela mafambela ya ta vutshila ni vutongi ya Huvu ya Vaholobze.

Ndzimana ya 206

(Matirhisanela ni Huvu ya Republika)

1. Ndzeni ka matirhisanela ni Huvu ya Republika, Holobzenkulu a ni matimba lawa:
  - a) kukombisa Programa ra Vuhosi, vonela ra Makungu ya ta Mabindzu ni ta Vanhu ni Nkumbetelo wa Mfumu wa ta Timale ka Huvu ya Republika;
  - b) kukombisa sviviko sva mintirho ya Vuhosi;
  - c) kuhlamusela matwisisela ya Vuhosi mahlweni ka Huvu ya Republika.
2. Kulandzeni ka mintirho leyi, Holobzenkulu apfunetiwa hi svirho sva Huvu ya Vaholobze lava avahlawulaka.

Ndzimana ya 207

(Vutihlamuleli ni matimba ya Huvu ya Vaholobze)

Huvu ya Vaholobze yitihlamulela mahlweni ka Prezidenti wa Republika ni ka Huvu ya Republika hi ta kulandziwa ka matwisisela ya ta vutomi bza tiko ni ta vuxaka ni matiko mambe ni kuvika mintirho ya yona hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 208

(Vutihlamuleli bza svirho sva Vuhosi hi ta politika)

Svirho sva Huvu ya Vaholobze svitihlamulela mahlweni ka Prezidenti wa Republika ni ka Holobzenkulu hi ta kulandziwa ka mintsemomhaka ya Huvu ya Vaholobze leyikhumbaka mintirho ya svona.

Ndzimana ya 209
(Kuseketelana ka Vuhosi)

Svirho sva Vuhosi svaboheka ka Programa ra Vuhosi ni ka sviboho sva Huvu ya Vaholobze.

Ndzimana ya 210
(Xiyimu xa sviboho)

1. Sviboho sva milawu sva Huvu ya Vaholobze svi ni xiyimu xa muthethonawu ni xa muthetho.
2. Mithethonawu ni mithetho leyivuliwaka ka nhlayu ya laha henhla svifanela kuvula nawu lowu wupfumelelaka kupasisiwa ka svona.
3. Mithethonawu yisayiniwa ni kurhumeliwa kupaluxiweni hi Prezidenti wa Republika na mithetho leyin'wana ya Vuhosi yisayiniwa ni kurhumeliwa kupaluxiweni hi Holobzenkulu.
4. Svin'wana sviboho sva Vuhosi svi ni xiyimu xa ntsemomhaka.

Ndzimana ya 211
(Minsirhelelo)

1. Aku na ni mun'we wa svirho sva Vuhosi angakhomiwaka kumbe kupfaleliwa jele handle ka mpfumelelo wa Prezidenti wa Republika, handle ka loko aku-metiwa na awonha, kumbe hikola ka xiwonho xa vukanganyisi, hi xikhatiso xa kupfaleliwa jele kuhundza malembe mambirhi.
2. Loko kutani xirho xa Vuhosi xirhwexiwile nandzu hakunene, Prezidenti wa Republika atsema mhaka ya lesvaku xirho lexo xa Vuhosi xafanela kumbe axifaneli kuyimisiwa ntirhweni akuva kulandziwa mhaka ya xona. Kambe svaboha lesvaku xiyimisiwa loko xiwonho xakona xifana ni lexivuliweke ka nhlayu ya laha henhla.

NHLOKOMHAKA YA IX MATRIBUNALI

NDZIMA YA I SVIYIMISO SVA KUKATSA

Ndzimana ya 212 (Ntirho wa ntivovululami ni ntivomilawu)

1. Matribunali ma ni nkongometo wa kutiyisisa ni kutiyisa kulandziwa ka nawu tani masungulu ya kutshamiseka ka vululami, kutiyisisa kuxiximiwa ka milawu, kutiyisisa timfanelo ni vutshunxeke bza vana va tiko, ni ka svikhatalu sva vululami sva tihuvu ni minhlanganu leyivumbiweke ndzeni ka nawu.
2. Matribunali makhatisa kutluliwa ka nawu ni kuthetha timhaka hi kulandza nawu.
3. Nawu wungalawula tindlela ta matirhisanela ya matribunali ni svigava svin'wana sva kutwananisa svikhatalu ni kulamula kulwisana.

Ndzimana ya 213 (Ntirho wa kujondzisa)

Matribunali majondzisa vana va tiko ni vutongi bza Vuhosi maxiximela ya milawu hi kusvirhandza ni hi kusvitwisisa, na hi ndlela leyo mayaka mahanyisanela ya kululama ni ya kutwanana xikarhi ka vanhu.

Ndzimana ya 214 (Kuhoxeliwa ka Vumbiwo)

Ka sviyendlo lesvifikisiwaka kuthethiweni, matribunali ama na mpfumelelo wa kutirhisa milawu kumbe sviyimiso lesvihoxelaka Vumbiwo.

Ndzimana ya 215 (Mintsemomhaka ya matribunali)

Mintsemomhaka ya matribunali yilandziwa hi nsindzisa hi hinkwavu vana va tiko ni minhlanganu hinkwayu leyinga ni vutiyimeli mahlweni ka nawu; nako-na yi le henhla ka tihuvu tin'wana.

Ndzimana ya 216
(**Kukumeka ka vayavanyisi va kuhlawuliwa**)

1. Vayavanyisi va kuhlawuliwa vangakumeka kuthethiweni ka timhaka.
2. Vayavanyisi va kuhlawuliwa va ni rito ntsena kuthetheni ka timhaka hi xigava xa kusungula ni le kutsemi ka tona.
3. Svasindziseka lesvaku vayavanyisi va kuhlawuliwa vava ni rito ka matshamela lawa mavekiweke ka nawu wa malandzela ya timhaka kumbe loko svi-tsemiwe hi muyavanyisi wa mhaka, svilaviwe hi Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi kumbe svikombeliwe hi vinyi va timhaka.
4. Nawu wulawula mahlawulela ni makumekela ya vayavanyisi lava vavuliwaka ka ndzimana leyi ni kuboha mpfhuka lowu ndzeni ka wona vafanelaka kulandza ntirho wa vona.

NDZIMA YA II
XIYIMU XA VAYAVANYISI

Ndzimana ya 217
(**Vutshunxeki bza vayavanyisi**)

1. Kulandzeni ka mintirho ya vona, vayavanyisi va ni vutshunxeki, na vaboheka kuxixima nawu ntsena.
2. Vayavanyisi nakona va ni kutiyisisiwa ka vukalatlhelo ni kukala nsindziso wa kutihlamulela.
3. Vayavanyisi avasusiwi laha vatirhaka kona, lakakuva avafaneli kurhurhisiwa, kutsemelisiwa, kuwisisiwa kumbe kuyimisiwa ntirhweni, handle ka matshamela lawa mavekiweke ka nawu.

Ndzimana ya 218
(**Vutihlamuleli**)

1. Vayavanyisi vathethisiwa hi ta sviyendlo sva vona, hi tlhelo ra vumunhu ra xiwonho ni ra kutlula nawu, akulandzeni ka ntirho wa vona, ntsena ka matshamela lawa hi nkheteko mavekiweke ka nawu.

2. Kususiwa ka muyavanyisi lweyi anga ka vutirheli bza ta vululami kungayendleka ntsena ka matshamela lawa masimekiweke hi nawu.

Ndzimana ya 219
(Kubanana ka mintirho)

Vatirheli va ta Vululami, lavanga ntirhweni, avapfumeleliwi kulandza mintirho yin'wana ya vuhosi kumbe ya vinyi, handle ka ntirho wa vuthixa kumbe wa nkambisiso wa ta vululami kumbe wun'wana wa kupaluxa ni kukhandlisa mabuku ya ta vutivi, ta vutsali, ta vutshila ni ta vunsini, ndzhaku ka kupfumeleliwa hi Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami.

Ndzimana ya 220
(Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami)

Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami hi yona huvu ya vutongi ni kutiyisisa kulandziwa ka nawu, ya vutirheli bza ta vululami.

Ndzimana ya 221
(Mavumbiwela)

1. Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami yivumbiwa hi lava:
  - a) Prezidenti wa Tribunalinkulu;
  - b) Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu;
  - c) svirho svimbirhi sva kuhlawuliwa hi Prezidenti wa Republika;
  - d) ntlhanu wa svirho sva kuhlawuliwa hi Huvu ya Republika, hi kulandza xilaveko xa vukombisi hi kuringananisa;
  - e) ntlhanu wa vatirheli va ta vululami ni vambirhi va svitshamu sva kuham-bana, hinkwavu va kuhlawuliwa hi vatirhikulobze va xitshamu xa kufana, hi kulandza Milawu ya Matirhela ya Vatirheli va ta vululami.
2. Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami yirhangeliwa hi Prezidenti wa Tribunalinkulu, lweyi loko ayenzile kumbe atsandzeka asiviwaka hi Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu.

3. Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami yikatsa vatirhi va ta vululami la-vahlawuliwaka hi vatirhikulobze va xitshamu xa kufana loko yikamba ni kuboha timhaka letikhumbaka vutivi bza ntirho ni malandzela ya kulwela kulandziwa ka nawu antirhwani, hi kulandza lesvibohiwaka hi nawu.
4. Nawu wulawula matshamela man'wana lamakhumbaka matimba, malulamisiwela ni matirhela ya Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami.

Ndzimana ya 222
(Matimba)

Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami yi ni matimba lawa:

- a) kuveka, kusimeka, kucinca, kukhwelisa, kususa ni kukamba vutivi bza ntirho, kulandza ntirho wa kulwela kulandziwa ka nawu ni kuyendla hinkwasvu lesvifanaka na svona na svikhumba vatirheli va ta vululami;
- b) kukamba vutivi bza ntirho ni kulandza ntirho wa kulwela kulandziwa ka nawu hi tlhelo ra vatirhi va ta vululami, na lesvo svingahoxeli matimba ya kulwela kulandziwa ka nawu lawa manyikiweke vayavanyisi.
- c) kuveka mavonela henhla ka kuyendliwa ka minkambisiso ya le handle ka nkarhi, kukhexiwa ka timhaka letingavaka tiphatiwile ni svivutisela sva kukongoma ntirho wa matribunali.
- d) kunyika mavonela ni svitsundzuxu henhla ka malandzela ya ta vululami, hi kutisungulela kumbe hi kukombeliwa hi Prezidenti wa Republika, hi Huvu ya Republika kumbe hi Vuhosi.

NDZIMA YA III
MALULAMISIWELA YA MATRIBUNALI

NDZIMANANDZA I
TINXAKA TA MATRIBUNALI

Ndzimana ya 223
(Tinxaka)

1. Ka Republika ra Musambiki ku ni tinxaka leti ta matribunali:
  - a) Tribunalinkulu;
  - b) Tribunal ra ta Vutongi;
  - c) matribunali ya ta vululami.
2. Kungahava ni matribunali ya ta vutongi, ya ta mintirho, ya ta marhesa, ya ta malifandega, ya ta lwandle, ya ta vulamuli ni ya ta vayaki va miganga.
3. Matimba, malulamisiwela ni matirhela ya matribunali lamavuliweke ka tihlayu ta laha henhla svilawuliwa hi nawu, na wungavona kumbe svifanela kuva ni xigava xa matribunali xikarhi ka matribunali ya svifundzankulu ni Tribunalinkulu.
4. Matribunali ya ta vululami i tihuvu ta xihena ta timhaka ta vumunhu ni ta sviwonho na mali ni matimba ya kulandza timhaka ta matshamela hinkwawu letingalumbiki svigava svin'wana sva kulandza timhaka.
5. Ka kuthetha ka kusungula, kungava ni matribunali lawa manga ni matimba ya nkheteko ni matribunali ya vutivi bza nkheteko akuva mathetha timhaka ta kukarhi.
6. Na svingahoxeli lesvibohiweke mayelanu ni matribunali ya ta vusochwa, asvipfumeleliwi lesvaku kuva ni matribunali lawa manga ni matimba ya kuhelelela ya kulandza tinxaka ta kukarhi ta sviwonho.

Ndzimana ya 224
(**Matribunali ya ta vusochwa**)

Ndzeni ka matshamela ya yimpi kuvumbiwa matribunali ya ta vusochwa lawa manga ni matimba ya kuthetha sviwonho sva vusochwa hi ntshima.

NDZIMANANDZA II
TRIBUNALINKULU

Ndzimana ya 225
(**Nhlamuselo**)

1. Tribunalinkulu hi yona huvu leyikulu ndzeni ka tinxaka ta matribunali ya ta vululami.
2. Tribunalinkulu ritiyisisa kutirhisiwa ka nawu hi ndlela ya kufana, ka timhaka letiyilumbaka, ni hi moya wa kulwela minxuvu ya vana va Musambiki.

Ndzimana ya 226
(**Mavumbiwela**)

1. Tribunalinkulu rivumbiwa hi valawuli, hi ntsengo lowungatatsemiwa hi nawu.
2. Prezidenti wa Republika aveka Prezidenti ni Musivi wa Prezidenti wa Tribunalinkulu, ndzhaku ka kutwa mavonela ya Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami.
3. Valawuli vavekiwa hi Prezidenti wa Republika hi kulandza vonela ra Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami, ndzhaku ka konkursu ya kukambisisa kurikulu, leyikongomaka vutirheli va ta vululami ni van'wana vana va tiko lava vanga ni vutivi bza ndhuma, na hinkwavu vali ni lisensiyatura ya Ntivolululami, vanga ndzeni ka timfanelo ta vona ta vumunhu ni ta politika.
4. Valawuli va Tribunalinkulu vafanela kuva ni ntanga ya 35 wa malembe kumbe kutlula, hi siku leri vavekiwaka ha rona, vatshama vatrirha ka ta milawu kumbe vave vathixa va Ntivolululami hi mpfhuka lowungaliki hansi ka khume ra malembe, na svilaveko svin'wana svifanela kubohiwa hi nawu.

Ndzimana ya 227
(**Matirhela**)

Tribunalinkulu ritirha hi:

- a) svigava, tani tribunali ra kuthethisa ka kusungula ni ra kuthethisa ka vumbirhi;
- b) ntsombanu, tani tribunali ra kuthethisa ka vumbirhi ni ra kuthethisa kan'we, ka timhaka leti hi nkheteko tibohiweke ka nawu.

NDZIMANANDZA III
TRIBUNALI RA TA VUTONGI

Ndzimana ya 228
(**Nhamuselo**)

1. Tribunali ra ta Vutongi hi yona huvu leyikulu ndzeni ka tinxaka ta matribunali ya ta vutongi, ya ta marhesa ni ya ta malifandega.
2. I ntirho wa Tribunali ra ta Vutongi kuvonelela kulandziwa ka nawu hi tlhelo ra svileriso sva milawu ya ta vutongi ni matirhisela ya svileriso sva matirhela lesvihumesiwaka hi Vutongi bza Vuhosi, hambi kuvonelela kulandziwa ka nawu akutirhisiweni ka timale ta vuhosi ni kutiyisisa kukhatisiwa ka kuhoxeliwa ka nawu wa matirhisela ya timale.

Ndzimana ya 229
(**Mavumbiwela**)

1. Tribunali ra ta Vutongi rivumbiwa hi Valawuli, hi ntsengo lowubohiwaka hi nawu.
2. Prezidenti wa Republika aveka Prezidenti wa Tribunal ra ta Vutongi ndzhaku ka kutwa mavonela ya Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi.
3. Valawuli va Tribunali ra ta Vutongi vavekiwa hi Prezidenti wa Republika, hi kulandza vonela ra Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi.

4. Valawuli va Tribunali ra ta Vutongi vafanela kuva ni ntanga ya 35 wa malembe kumbe kutlula, hi siku leri vavekiwaka ha rona, ni svilaveko svin'wana hinkwasvu lesvibohiweke hi nawu.

Ndzimana ya 230
(Matimba)

1. Tribunali ra ta Vutongi ri ni matimba lawa:
- a) kuthetha timhaka letipfukaka kutirhisaneni ka ta milawu ya ta vutongi;
  - b) kuthetha timhaka letitlhelaka tinghenisiwa tani xikhalu xa mintsemomhaka ya tihuvu ta Vuhosi, na titsemiwe hi varhangeli ni vatirheli vakona.
  - c) kutiva timhaka letitlhelaka tinghenisiwa tani xikhalu xa mintsemomhaka leyivuliweke hi matribunali ya ta vutongi, ya ta marhesa ni ya ta mali-fandega.
2. Tribunali ra ta Vutongi rahali ni matimba lawa:
- a) kuhumesa xiviko ni mavonela henhla ka Tikonta ta Kukatsa ta Mfumu;
  - b) kuvonelela, hi kulumukela, kulandziwa ka nawu ni vukona bza timale ka nkumbetelo, ka sviboho ni makontratu lamakombisiwaka ka Tribunali ra ta Vutongi;
  - c) kuvonelela hi kulandzana ni hi minkarhi hinkwayu timale ta vuhosi;
  - d) kuvonelela matirhisela ya timale letikumiwaka matikweni mambe, hi ndlela ya kucenekiwa, svipfunu, minseketelo ni svihananu.

Ndzimana ya 231
(Malulamisiwela ni matirhela)

Nawu wulawula malulamisiwele ni matirhela ya Tribunali ra ta Vutongi ni matshamela man'wana lawa malumbaka matimba ya rona.

Ndzimana ya 232
(Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi)

1. Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi hi yona huvu ya vutongi ni kutiyisisa kulandziwa ka nawu ya Vutirheli bza ta Vutongi, ta marhesa ni ta malifandega.
2. Nawu wulawula malulamisiwela, mavumbiwela ni matirhela ya Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi.

Ndzimana ya 233
(Kubanana ka mintirho)

Vatirheli va ta Vululami va Tribunali ra ta Vutongi, lavanga ntirhweni, avap-fumeleliwi kulandza mintirho yin'wana ya vuhosi kumbe ya vinyi, handle ka ntirho wa vuthixa kumbe wa nkambisiso wa ta vululami kumbe wun'wana wa kupaluxa ni kukhandlisa mabuku ya ta vutivi, ta vutsali, ta vutshila ni ta vunsini, ndzhaku ka kupfumeleliwa hi Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami bza Vutongi.

NHLOKOMHAKA YA X
NDZAWULU WA VUGQWETA BZA VUHOSI

Ndzimana ya 234
(Nhlamuselo)

1. Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi i vutirheli bza ta vululami lebzilulami-siweke hi kulandza svigava, na wuli hanshi ka Gqwetankulu wa Republika.
2. Kulandzeni ka mintirho ya vona, vatirheli va ta vululami ni vatirhi va Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi, vabohiwa hi svilaveko sva kulandziwa ka nawu, vukongometo, vukalathelo ni kuva ntsena hanshi ka sviyimiso ni svileriso lesvisimekiweke ka nawu.
3. Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi wu ni xiyimu xakona ni vutifumi, hi kulandza nawu.

Ndzimana ya 235
(Tshamela)

Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi wukatsa vutirheli bza ta vululami bzakona, Huvu ya Vugqwetankulu ya Republika ni tihuvu letinga hansi ka wona.

Ndzimana ya 236
(Mintirho)

Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi wu ni ntirho wa kukombisa Mfumu ka matribunali ni kulwela svikhatalu lesvibohiwaka hi nawu, kuvonelela malandziwela ya nawu, maprazu ya kukhomiwa ka vanhu, kurhangela kululamisiwa ka maprosesu ya sviwonho, kulandza ntirho wa kukhatisa ni kutiyisisa kulwela vululami lebzifanelaka vatsongwana, vafumaleki ni vatsandzeki.

Ndzimana ya 237
(Huvu ya Vugqwetankulu ya Republika)

1. Huvu ya Vugqwetankulu ya Republika hi yona huvu leyikulu ya Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi. Yi ni malulamisiwela, mavumbiwela ni matimba lamahlamuseliweke ka nawu.
2. Huvu ya Vugqwetankulu ya Republika yirhangeliwa hi Gqwetankulu wa Republika, lweyi apfuniwaka hi Musivi wa Gqwetankulu wa Republika.

Ndzimana ya 238
(Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami ya Ndzawulu wa Wugqweta bza Mfumu)

1. Huvu ya Vugqwetankulu ya Republika yikatsa Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami ya Ndzawulu wa Wugqweta bza Mfumu, na ka yona kukumeka ni svirho sva kuhlawuliwa hi Huvu ya Republika ni svirho sva kuhlawuliwa hi vutirhelikulobze va ta vululami va Ndzawulu wa Wugqweta bza Mfumu.
2. Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami ya Ndzawulu wa Wugqweta bza Mfumu hi yona huvu ya vutongi ni kutiyisisa kulandziwa ka nawu, ya Ndzawulu wa Wugqweta bza Mfumu.
3. Nawu wulawula malulamisiwela, mavumbiwela ni matirhela ya Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami ya Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi.

Ndzimana ya 239
(Gqwetankuku ni Musivi wa Gqwetankulu va Republika)

1. Gqwetankulu ni Musivi wa Gqwetankulu va Republika vahlawuliwa, vতিরহা hi mpfhuka wa ntlhanu wa malembe, hi Prezidenti wa Republika xikarhi ka lava vanga ni lisensiyatura ra Ntivovululami, na vatshama vতিরহা ka ta vutirheli bza vululami, kumbe ka mintirho yin'wana ya ta milawu kumbe vave vathixa va Ntivovululami hi mpfhuka lowungaliki hansi ka khume ra malembe, na mandatu ya vona yingafaneli kuhela handle ka matshamela lawa:
  - a) kutshika;
  - b) kususiwa;
  - c) kuyimisiwa;
  - d) kuwisisiwa ka nsindziso hikola ka timhaka ta kutlula nawu kumbe ta xiwonho;
  - e) kupfumela ndhawu kumbe xitshamu lexibananaka ni kulandza ka mintirho ya vona.
2. Gqwetankulu wa Republika ahlamula mahlweni ka Murhangeli wa Mfumu.
3. Gqwetankulu wa Republika akombisa muviko wa lembe ka Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 240
(Vapfuni va Gqwetankulu)

1. Vapfuni va Gqwetankulu vakombisa Ndzawulu wa Wugqweta bza Vuhosi ka svigava sva Tribunalinkulu ni ka Tribunali ra ta Vutongi na vakumeka ka xiyimu xa le henhla aVutirhelini bza ta Vululami bza Ndzawulu wa Wugqweta bza Vuhosi.
2. Vapfuni va Gqwetankulu vahlawuliwa hi Prezidenti wa Republika, hi kulandza vonela ra Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami ya Ndzawulu wa Wugqweta bza Vuhosi, ndzhaku ka konkursu ya kukambisisa kurikulu, leyikon-gomaka vana va tiko lava vanga ni vutivi bza ndhuma, na vali ni lisensiyatura ya Ntivovululami, vanga ndzeni ka timfanelo ta vona ta vumunhu ni ta politika, na vafanela kuva ni ntanga ya 35 wa malembe kumbe kutlula, hi siku ra konkursu, vatshama vতিরহা ka ta milawu kumbe vave vathixa va Ntivovululami hi mpfhuka lowungaliki hansi ka khume ra malembe.

NHLOKOMHAKA YA XI HUVU YA TA VUMBIWO

Ndzimana ya 241
(Nhlamuselo)

1. Huvu ya ta Vumbiwo hi yona huvu ya vutiyimeli bza Mfumu. Yi ni matimba ya nkheteko ya kutonga ta vululami, ka timhaka letinga ni matshamela ya vululami ni vumbiwo.
2. Malulamisiwela, matirhela ni mafambela ya kukambisisa ni kuvonelela kulandziwa ka vumbiwo, ya kulandziwa ka vululami akuboheni ka svileriso sva nawu ni matimba man'wana ya Huvu ya ta Vumbiwo svibohiwa hi nawu.

Ndzimana ya 242
(Mavumbiwela)

1. Huvu ya ta Vumbiwo yivumbiwa hi ntlhanu wa valawuli ni vambirhi lavahlawuliwaka hi ndlela leyi:
  - a) mulawuli mun'we lweyi avekiweke hi Prezidenti wa Republika, anga yena Prezidenti wa Huvu ya ta Vumbiwo;
  - b) ntlhanu wa valawuli lawavekiweke hi Huvu ya Republika hi kulandza xilaveko xa vukombisi hi kuringananisa;
  - c) mulawuli mun'we lweyi avekiweke hi Huvunkulu ya Vutirheli bza ta Vululami.
2. Valawuli va Huvu ya ta Vumbiwo vavekiwa ka mandatu ya ntlhanu wa malembe leyingapfuxetiwaka, nakona va ni vutshunxeke, avasusiwi laha vatirhaka kona, va ni vukalatlhelo ni kukala nsindziso wa kutihlamulela.
3. Valawuli va Huvu ya ta Vumbiwo vafanela kuva ni ntanga ya 35 wa malembe kumbe kutlula, hi siku leri vavekiwaka ha rona, na vatshama vatirha ka ta vutirheli bza vululami, kumbe ka mintirho yin'wana ya ta milawu kumbe vave vathixa va Ntivovululami hi mpfhuka lowungaliki hansi ka khume ra malembe.

Ndzimana ya 243
(Kubanana ka mintirho)

Valawuli va Huvu ya ta Vumbiwo lavanga ntirhweni avapfumeleliwi kulandza mintirho yin'wana ya vuhosi kumbe ya vinyi, handle ka ntirho wa vuthixa kumbe wa nkambisiso wa ta vululami kumbe wun'wana wa kupaluxa ni kukhandlisa mabuku ya ta vutivi, ta vutsali, ta vutshila ni ta vunsini, ndzhaku ka kupfumeleliwa hi huvu ya vona.

Ndzimana ya 244
(Matimba)

1. Matimba ya Huvu ya ta Vumbiwo hi lawa:
  - a) kukamba ni kuvika kuhoxeliwa ka vumbiwo hi milawu ni kutluliwa ka nawu hi svileriso sva tihuvu ta Mfumu;
  - b) kulamula kubanana ka mintirho xikarhi ka tihuvu ta mfumu;
  - c) kukamba, hi kulumukela, kulandziwa ka vumbiwo hi svivutisela sva mavonela.
2. Huvu ya ta Vumbiwo yahali ni matimba lawa:
  - a) kukambisisa svilaveko sva le ndzeni ka nawu lesvilaviwaka kukombeleni ka vukandidatu ka xitshamu Prezidenti wa Republika;
  - b) kuvika kutsandzeka ka muphelo ka Prezidenti wa Republika;
  - c) kukambisisa rifu ni kuluza ka mandatu ka Prezidenti wa Republika;
  - d) kukamba, hi kuyavanyisa ka kuhetelela, timhaka letitlhelaka tinghenisiwa tani xikhalu ni svivilelo sva ta nhlawulamani, kutiyisa ni kuhuwelela mihandzu ya nhlawulamani hi kulandza nawu;
  - e) kutsema, kuyavanyiseni ka kuhetelela, kulandziwa ka milawu kuvumbiweni ka mapartidu ni minhlanganu ya wona, hambi ku kamba kulandziwa ka milawu hi tlhelo ra mavito, minkomiso, svifungu ni kulerisa kuhelisiwa ka wona hi kulandza Vumbiwo ni nawu;
  - f) kuthetha timhaka ta kulwa ni nhlawulamani ni sviboho sva tihuvu hi mapartidu;

- g) kuthetha timhaka letipfuxiwaka hi svikhalu sva mamandatu ya vadeputadu:
  - h) kuthetha timhaka letipfuxiwaka hi kubanana ka mintirho loku ku-bohiweke ka Vumbiwo ni ka nawu.
3. Huvu ya ta Vumbiwo yilandza hinkwayu mintirho yin'wana leyi yinyikiwaka hi nawu.

Ndzimana ya 245

(Xikombelo xa kukamba kuhoxeliwa ka vumbiwo)

1. Huvu ya ta Vumbiwo yikamba ni kub'ika, hi matimba ya xiyimu xa nsindziso, kuhoxeliwa ka Vumbiwo hi milawu ni kutluliwa ka nawu hi svileriso sva tihuvu ta Mfumu, lesvitirhaka nkarhi wihi na wihi.
2. Lava vangakombelaka ka Huvu ya ta Vumbiwo kub'ikiwa ka kuhoxeliwa ka Vumbiwo hi milawu kumbe kutluliwa ka nawu hi svileriso sva tihuvu ta Mfumu hi lava:
  - a) Prezidenti wa Republika;
  - b) Prezidenti wa Huvu ya Republika;
  - c) vunharhu bza ntsengo wa vadeputadu va Huvu ya Republika kumbe kutlula;
  - d) Holobzenkulu;
  - e) Gqwetankulu wa Republika;
  - f) Mukondleteli wa Vululami;
  - g) 2.000 wa vana va tiko.
3. Nawu wulawula mayendlela ya kuyamukeliwa ka timhaka ta kukamba kuhoxeliwa ka Vumbiwo.

Ndzimana ya 246

(Nkambisiso wa kulumukela wa kuhoxeliwa ka Vumbiwo)

1. Prezidenti wa Republika angakombela Huvu ya ta Vumbiwo kukamba hi kulumukela akuhoxeliwa ka Vumbiwo hi mikhwepa yihi na yihi leyi angavaka arhumeliwile lesvaku ayitiyisa.

2. Kukambiwa loko ka kulumukela ka kuhoxeliwa ka Vumbiwo kufanela kukombeliwa ndzeni ka prazu lerivuliweke ka nhlayu ya 2 ya ndzimana ya 163.
3. Loko kukambiwa ka kuhoxeliwa ka Vumbiwo kukombeliwile, kutsemelisiwa prazu ra kutiyisiwa.
4. Loko Huvu ya ta Vumbiwo yikuma lesvaku aku na kuhoxeliwa ka Vumbiwo, prazu lerimpsha ra kutiyisiwa ka madiploma risungula kusukela loko Prezidenti ativisiwa hi xiboho xa Huvu ya ta Vumbiwo.
5. Loko Huvu ya ta Vumbiwo yikuma lesvaku ku ni kuhoxeliwa ka Vumbiwo, Prezidenti wa Republika alandzula ava atlhelisa diploma ka Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 247

(Svikhalu)

1. Svasindziseka lesvaku mintsemomhaka ya kuhetelela ni sviboho svin'wana lesvihoxelaka Vumbiwo svirhumeliwa ka Huvu ya Vumbiwo, ka matshamela lawa:
  - a) loko kuyaliwa kutirhisiwa ka nawu wihi na wihi lowu kuvoniwaka lesvaku wuhoxela Vumbiwo;
  - b) loko Gqwetankulu wa Republika kumbe Ndzawulu wa Vugqweta bza Vuhosi vakombela kukambiwa ka kulandziwa ka Vumbiwo kumbe vululami bza nawu wihi na wihi lowu kuyaliweke kutirhisiwa ka wona hikuva kuvoniwa lesvaku wuhoxela Vumbiwo kumbe vululami, hi kutsema loku svingapfumeliwiki lesvaku kukhaliwa.
2. Nawu wulawula mayamukelela ya svikhalu lesvikombisiweke ka xileriso lexi.

Ndzimana ya 248

(Kungakhaleki ni xiyimu xa nsindzisa xa mintsemomhaka ya kuhetelela)

1. Mintsemomhaka ya kuhetelela ya Huvu ya ta Vumbiwo yilandziwa hi nsindzisa hi hinkwavu vana va tiko ni minhlanganu hinkwayu leyinga ni vutiyimeli mahlweni ka nawu ayifaneli kukhaliwa, nakona yi le henhla ka mintsemomhaka yin'wana.

2. Loko mintsemomhaka ya kuhetelela leyivuliwa ka ndzimana leyi yingalandziwi, lweyi atlulaka nawu anghena ka xiwonho xa vutiyalisi, loko kungali ni xiwonho xa kutika kuhundza lexi.
3. Mintsemomhaka ya Huvu ya Vumbiwo yipaluxiwa ka Mukhwepa wa Ximfumu wa Republika.

NHLOKOMHAKA YA XII
VUTONGI BZA VUHOSI, MAPHOYISA, MUKONDLETELI
WA VULULAMI NI TIHUVU TA MIGANGA TA MFUMU

NDZIMA YA I
VUTONGI BZA VUHOSI

Ndzimana ya
(Sviyimiso sva masungulu)

1. Vutongi bza Vuhosi bzitirhela svikhatalu sva vuhosi. Kutirheni ka bzona bzi-xixima timfanelo ni vutshunxeke bza masungulu bza vana va tiko.
2. Tihuvu ta Vutongi bza Vuhosi tixixima Vumbiwo ni nawu; titirha na tixixi-ma sviyimiso sva vufanani, sva vukalatlhelo, sva vumunhu ni sva vululami.

Ndzimana ya 250
(Mavumbiwela)

1. Vutongi bza Vuhosi bzitivumba hi kutiseketela hi mavonela ya lesvaku hinkwasvu svingalandziwi le ntsindza hi tihuvu toleti ta tin'we, hi kukucetela kulongoloka ni nguva ya svosvi ni vusvikoti kulandzeni ka mintirho, na lesvo svingawonheli vun'we akutirhisaneni, hambu matimba ya vurhangeli bza Vuhosi.
2. Vutongi bza Vuhosi bzikucetela kunabzalisiwa ka malandzela ya ta vutongi ni kutshineta mintirho ya vuhosi kusuhi ni vana va tiko.

Ndzimana ya 251
(Mafikelela ni xiyimu xa vatirheli)

1. Mafikela ka Vutirheli bza Vuhosi ni kukulisiwa ntirhweni asvifaneli kuwo-nhiwa hikola ka muvala, rixaka, rimbewu, vukhongeli, ndhavuku, xiyimu tikweni kumbe mavonela ka ta politika ra partidu; nakona mafanela kulandza hi kuhetiseka svilaveko sva vutivi ni vusvikoti bza lava valavaka kunghe-na.
2. Nawu wulavula xiyimu xa vatirheli ni vatirhi van'wana va Mfumu, kubanana ka mintirho ni svitiyisiso sva vukalatlhelo akulandzeni ka mintirho ya vuhosi.

Ndzimana ya 252
(**Kuhambana hi svigava**)

1. Vatirheli ni vatirhi van'wana va Mfumu, akulandzeni ka mintirho ya vona, vafanela kuxixima lavanga vakulu ka vona ndzeni ka xigava, hi kulandza nawu.
2. Mfanelo ya kuxixima yihela loko kulandziwa ka yona kuyisa kuyendleni ka xiwonho.

Ndzimana ya 253
(**Timfanelo ni svitiyiso sva vatongiwa**)

1. Vana va tiko va ni mfanelo ya kuhlamuseliwa hi mintirho leyifanekelaka ya Vutongi bza Vuhosi nkarhi wihi na wihi lowu vakombelaka kutiva mfambu wa maprosesu lawa mavarhon'waka, hi kulandza nawu.
2. Svileriso sva vutongi svitivisiwa varhon'wiwa hi kulandza nawu ni maprazu yakona na sviseketeliwa hi nawu, loko svikhumba timfanelo kumbe minxuvu ya vana va tiko lavasirheleliwaka hi nawu.
3. Vana va tiko lavarhon'wiwaka vatiyisiseliwa mfanelo ya kukhala loko vahlangana ni svileriso sva vutongi lesvihoxelaka nawu loko hakunene sviwonhela timfanelo ta vona.

NDZIMA YA II
MAPHOYISA

Ndzimana ya 254
(**Nhlamuselo**)

1. Maphoyisa ya Republika ra Musambiki, hi kutirhisana ni tihuvu tin'wana ta Mfumu, ma ni ntirho wa kutiyisisa kulandziwa ka nawu ni kutshamiseka, kulwela vutshamiseki bza vanhu ni yimfa, kurhula ka vanhu, kuxiximiwa ka Mfumu wa Vululami wa Xidemokrasiya ni kulandziwa hi kuhetiseka ka timfanelo ni vutshunxeke.
2. Maphoyisa amatinghenisi ka mapartidu.
3. Kulandzeni ka mintirho ya wona, Maphoyisa maxixima nawu, matirhela vana va tiko ni minhlanganu ya vuhosi ni ya vinyi hi kululama ni hi vukalatlhelo.

Ndzimana ya 255
(**Vurhangeli ni matilulamisela**)

1. Maphoyisa ya Republika ra Musambiki marhangeliwa hi Ndhunankulu.
2. Nawu wusimeka malulamisiwela ya Maphoyisa, wuveka ni marhavi yakona, wuboha ntirho, mavumbiwela ya wona ni milawu leyilawulaka manghenela.

NDZIMA YA III
MUKONDLETELI WA VULULAMI

Ndzimana ya 256
(**Nhlamuselo**)

Mukondleteli wa Vululami i xirho lexinga ni ntirho wa kutiyisisa timfanelo ta vana va tiko, kuvhikela kulandziwa ka nawu ni vululami akutirheni ka Vutongi bza Vuhosi.

Ndzimana ya 257
(**Mahlawuliwela**)

Mukondleteli wa Vululami ahlawuliwa hi Huvu ya Republika, hi ntsengo wa vunharhu bzimbirhi bza vadeputadu, na atirha ka mpfhuka lowungatabohiwa hi nawu.

Ndzimana ya 258
(**Vutshunxeki**)

1. Mukondleteli wa Vululami a ni vutshunxeki, nakona i nkalathelo akulandzeni ka mintirho yakwe, na afanela kuxixima Vumbiwo ni milawu ntsena.
2. Mukondleteli wa Vululami akombisa muviko wa lembe wa ntirho wakwe ka Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 259
(**Matimba**)

1. Mukondleteli wa Vululami akamba timhaka leti arhumeliwaka tona, na angali na matimba ya kutsema; anyikela svitsundzuxu ka tihuvu letifanekelaka, akuya tilulamisa kumbe kulumukela kutluliwa ka nawu kumbe vululami.
2. Loko nkambisiso wa Mukondleteli wa Vululami wuyaboxa matwisisela ya lesvaku Vutongi bza Vuhosi bziyendle xihoxo, sva kuhambana ni nawu kumbe kuhoxela nawu ka kutika, ativisa Huvu ya Republika, Gqwetankulu wa Republika ni Vuhosi bza le ntsindza kumbe bza muganga na akombisa svitsundzuxu sva milumukelo leyilavekaka.

Ndzimana ya 260
(**Mfanelo ya kutirhisana**)

Tihuvu ni vatirhi va Vutongi bza Vuhosi vaboheka kunyika ntirhisanu lowu vakombeliwaka hi Mukondleteli wa Vululami akulandzeni ka ntirho wakwe.

Ndzimana ya 261
(**Xiyimu, mayendlela ni malulamisiwela**)

Matshamela man'wana lamafambelanaka ni xiyimu, mayendlela ni malulamisiwela ya kuseketeliwa ka Mukondleteli wa Vululami mabohiwa hi nawu.

NDZIMA YA IV
TIHUVU TA MIGANGA TA MFUMU

Ndzimana ya 262
(**Nhlamuselo**)

Tihuvu ta miganga ta Mfumu ti ni ntirho wa kukombisa Mfumu hi xiyimu xa muganga hi nkongometo wa kulandza ta vutongi ni nhluvuku wa muganga wakona ni kupfuneta kuhlanganisa vanhu ni kubzala vun'we bza tiko.

Ndzimana ya 263
(Sviyimiso sva malulamisiwela)

1. Malulamisiwela ni matirhela ya tihuvu ta miganga ta Mfumu hi xiyimu xa muganga maxixima sviyimiso sva lesvaku hinkwasvu svingalandziwi le nt-sindza hi tihuvu toleti ta tin'we, na lesvo svingawonheli vun'we akutirhisane-ni, hambu matimba ya vurhangele bza Vuhosi.
2. Matirheleni ya tona, tihuvu ta miganga ta Mfumu, hi kukucetela kutirhisiwa ka rifuwo leringa kona, titiyisisa vuhlengeli bza vana va tiko ni kukhutaza mintamu ya muganga akukumeni ka murhi wa svikarhatu sva vayaki va mu-ganga.
3. Kutirheni ka tona, tihuvu ta miganga ta Mfumu tixixima mintirho, matimba ni vutifumi bza vuhosi bza muganga.
4. Akuva Mfumu wukota kulandza mintirho ya wona, wutiyisisa kukombisiwa ka wona ka xikanekiso xin'wana ni xin'wana.
5. Nawu kuboha tindlela ta matirhisanela ya tihuvu ni vayaki va muganga, na wungasvikota kuvarhwexa mintirho ya ku karhi leyilumbaka Mfumu.

Ndzimana ya 264
(Mintirho)

1. Tihuvu ta miganga ta Mfumu titiyisisa, amugangeni wakona, na kungaho-xeliwi vutifumi bza vuhosi bza muganga, kulandziwa ka mintirho ni mapro-grama ya ta mabindzu, svihena sva mahanyela ni mahanyisanela ya vanhu, minxuvu ya muganga ni tiko, na tixixima lesvitsemiweke ka Vumbiwo, ka sviboho sva Huvu ya Republika, sva Huvu ya Vaholobze ni sva tihuvu ta Mfumu ta svingava sva le henhla.
2. Malulamisiwela, matirhela ni matimba ya tihuvu ta miganga ta Mfumu svi-lawuliwa hi nawu.

NHLOKOMHAKA YA XIII
**VUVHIKELI BZA TIKO NI HUVU YA TIKO YA
TA VUVHIKELI NI VUTSHAMISEKI**

NDZIMA YA I
VUVHIKELI BZA TIKO

Ndzimana ya 265
(Sviyimiso sva masungulu)

Matwisisela ya Mfumu ya ta vuvhikeli ni vutshamiseki makongoma kuvhikela ntshunxeko wa tiko, kuhlayisa vutifumi ni kutshamiseka ka mindzelekanu ya tiko ni kutiyisisa matirhela manene ya tihuvu ni vutshamiseki bza vana va tiko mahlweni ka kudumeliwa kwihi na kwihi hi matlhari.

Ndzimana ya 266
(Mintamu ya vuvhikeli ni mintirho ya vutshamiseki)

1. Mintamu ya vuvhikeli ni mintirho ya vutshamiseki yi le hansi ka matwisisela ya tiko ya ta vuvhikeli ni vutshamiseki na sviboha lesvaku yitshembeka ka Vumbiwo ni ka Tiko.
2. Kufunga ka svirho sva mintamu ya vuvhikeli ni va mintirho ya vutshamiseki ya Mfumu kupfuxa kutiboha ka kuxixima Vumbiwo, kuvhikela tihuvu ni kutirhela vana va tiko.
3. Mintamu ya vuvhikeli ni mintirho ya vutshamiseki ya Mfumu ayitinghenisi ka mapartidu; yixixima kutikhoma lesvaku yingayimeli tlhelo ra kukarhi kumbe kukumeka ka sviyendlo lesvingahahlulaka kukhomanana ka yona ni vun'we bza tiko.
4. Mintamu ya vuvhikeli ni mintirho ya vutshamiseki ya Mfumu yiboheka hi nkheteko kuxixima Prezidenti wa Republika hi xiyimu xa yena xa Ndhu-nankulu-Murhangeli.

Ndzimana ya 267

(Vuvhikeli bza tiko, ntirho wa vusochwa ni ntirho wa kupfuna vanhu)

1. Kuhlengela akuvhikeleni ka ntshunxeko wa tiko, ka vutifumi ni ka mindzelekanu ya tiko i xiboho xa kuhlawuleka ni kuxiximeka xa hinkwavu vana va Musambiki.
2. Ntirho wa vusochwa vuyendliwa hi kulandza nawu ka svivandla sva Minta-mu ya Kuhloma ya Vuvhikeli ya Musambiki.
3. Nawu wuboha ntirho wa kupfuna vanhu hi kusiva kumbe hi xiyengetela xa ntirho wa vusochwa ka hinkwavu vana va tiko lavangakhumbiwiki hi xiboho xa vusochwa.
4. Kutshunxiwa ntirhweni wa vusochwa kubohiwa hi nawu.

NDZIMA YA II

HUVU YA TIKO YA TA VUVHIKELI NI VUTSHAMISEKI

Ndzimana ya 268

(Nhlamuselo ni mavumbiwela)

1. Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki hi yona huvu ya Mfumu leytihavukanyisaka ka timhaka letiyelanaka ni vutifumi bza tiko ni kutshamiseka ka mindzelekanu ya tiko ni vuvhikeli bza vuhosi bza kusimekiwa hi xidemokrasiya, ni vutshamiseki.
2. Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki yirhangeliwa hi Prezidenti wa Republika na yili ni mavumbiwela lawa nawu wungamabohaka, na ka yona kufanela kukumeka svirho svimbirhi sva kuhlawuliwa hi Prezidenti wa Republika ni ntlhanu sva kuhlawuliwa hi Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 269

(Matimba)

Matimba ya Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki hi lawa:

- a) kuveka mavonela, hi kurhanga, henhla ka kub'ikiwa ka yimpi;

- b) kuveka mavonela henhla ka kutsemelisiwa ka svitiyisiso sva Vumbiwo ni ka kub'ikiwa ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo ni matshamela ya xitshuketa;
- c) kunyika mavoneka henhla ka svihlawuliso ni svilaveko sva tindhawu letisirheleliweke hi kuhetiseka kumbe hi xiyenge hi nkongometo wa vuvhikeli ni vutshamiseki bza tiko;
- d) kukambisisa ni kuhanya migingiriko ya tihuvu tin'wana ta Mfumu leyikongomaka kutiyisa ntshunxeke wa tiko, kutiyisa vuhosi hi ta politika ni xidemokrasiya, hambi kuhlayisiwa ka nawu ni kutshamiseka.
- e) kuveka mavonela henhla ka tiyendzo amatikweni, ta kufambelana ni kurhula.

Ndzimana ya 270
(**Malulamisiwela ni matirhela**)

Malulamisiwela ni matirhela ya Huvu ya Tiko ya ta Vuvhikeli ni Vutshamiseki svibohiwa hi nawu.

NDZIMA YA XIV
MFUMU WA MUGANGA

Ndzimana ya 271
(**Minkongometo**)

1. Mfumu wa Muganga wu ni minkongometo ya kululamiselwa vuhlengeli bza vana va tiko akukumeni ka murhi wa svikarhatu sva vayakitiko ni kukucetela nhluvuku wa muganga, kuyetisa ni kutiyisa demokrasiya, ndzeni ka vun'we bza Mfumu wa Musambiki.
2. Mfumu wa Muganga wutiseketela hi migingiriko ni vusvikoti bza svitshungu na wutirhisana hi le kusuhi ni minhlanganu ya vana va tiko.

Ndzimana ya 272
(**Vuhosi bza muganga**)

1. Mfumu wa Muganga wuvumbiwa hi vukona bza vuhosi bza muganga.

2. Vuhosi bza muganga i nhlanganu wa vanhu, wa vuhosi, lowunga ni tihuvu takona letibzikombisaka, na tili ni nkongometo wa kutsakisa minxuvu ya svitshungu, na lesvo svingahoxeli minxuvu ya tiko ni vuhlengeli bza Mfumu.

Ndzimana ya 273

(Svigava sva vuhosi bza muganga)

1. Vuhosi bza muganga hi bzona vuhosi bza madoropa ni bza miganga.
2. Vuhosi bza doropa bzikatsa tindhawu ta madoropa ni svidoropana.
3. Miganga yikatsa tindhawu ta mintsindza ya svikanekiso.
4. Nawu wungasimeka svigava svin'wana sva vuhosi bza miganga sva le henhla kumbe sva le hansi ka vuhosi bza madoropa kumbe bza miganga.

Ndzimana ya 274

(Kutumbuluxiwa ni kuhelisiwa ka vuhosi bza muganga)

Kutumbuluxiwa ni kuhelisiwa ka vuhosi bza muganga svilawuliwa hi nawu, na kucinciwa kakona ka mindzelekanu kurhangeliswa hi kuvutisiwa tihuvu ta bzona.

Ndzimana ya 275

(Tihuvu ta kulawula ni ta kulandza mintirho)

1. Vuhosi bza muganga bzi ni Huvu leyinga ni matimba ya kulawula kumbe kutsema timhaka ni huvu ya kulandza mintirho leyihlamulaka mahlweni ka Huvu ya kulawula, hi kulandza lesvibohiweke ka nawu.
2. Huvu yihlawuliwa hi kuvhota ka hinkwavu, hi voxu, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama, hi vana va tiko lavanga ni mfanelo ya kuhlawula na vahanya ndhawini ya vuhosi bza muganga, hi kulandza sixtema ya vukombisi hi kuringanisa.
3. Huvu ya kulandza mintirho ya vuhosi bza muganga yifambisiwa hi Prezidenti lweyi ahlawuliweke hi kuvhota ka hinkwavu, hi voxu, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama, hi vana va tiko lavanga ni mfanelo ya kuvhota na vahanya ndhawini ya vuhosi bza muganga.

4. Svikombelo sva vukandidatu ka nhlawulamani ya tihuvu ta vuhosi bza muganga svinganghenisiwa hi mapartidu, hi woxe kumbe hi nhlanganu wa mapartidu, kumbe hi ntlawa wa vana va tiko lavanga ni mfanelo ya kuvhota, hi kulandza nawu.
5. Malulamisiwela, mavumbiwela ni matirhela ya tihuvu ta kulandza mintirho svihlamuseliwa hi nawu.

Ndzimana ya 276

(Yimfa ni timale ta muganga)

1. Vuhosi bza muganga bzi ni timale ni yimfa ya bzona.
2. Nawu wulawula yimfa ya vuhosi bza muganga ni kuveka matirhisela ya timale ta muganga, lesvi, ndzeni ka minxuvu leyikulu ya Mfumu, svipfumelelaka mayavela manene ya rifuwo ra tiko ni kululamisa lokulavekaka ka kuhambana lokunga kona xikarhi ka miganga.
3. Nawu wuboha tindlela ta kuseketeliwa ka vuhosi bza miganga hi vutshila ni hi vatirheli va Mfumu, na lesvo svingahoxeli kutifuma ka bzona.

Ndzimana ya 277

(Vuangameli bza ta vutongi)

1. Vuhosi bza miganga svifanela kuva hansi ka vuangameli bza Mfumu, ka ta vutongi.
2. Vuangameli bza ta vutongi henhla ka vuhosi bza miganga wuyendliwa hi kukamba kulandziwa ka nawu, ka svileriso sva milawu ya ta vutongi sva vuhosi bza miganga, hi kulandza nawu.
3. Kulandza ka matimba ya vuangameli kungatirhisiwa henhka ka risima ra svileriso sva milawu ya vutongi, ntsena ka matshamela lawa mavekiweke ka nawu.
4. Kuhelisiwa ka tihuvu ta vuhosi bza miganga, hambi loko kungahumelela hikola ka nhlawulamani wa kukongometa, kungayendleka ntsena tani mihandzu ya sviyendlo, kumbe kukaluta nawu, lesvivekiweke ka nawu ni hilaha nawu wusvisimekeke hakona.

Ndzimana ya 278
(**Matimba ya kuveka milawu**)

Vuhosi bza miganga bzi ni matimba ya bzona ya kuveka milawu, ndzeni ka mpi-melo wa Vumbiwo, ka milawu ni svleriso lesvihumaka hi le ka tihuvu letinga ni matimba ya kubziangamela.

Ndzimana ya 279
(**Vatirhi va vuhosi bza miganga**)

1. Vuhosi bza miganga svi ni vatirhi va bzona, hi kulandza nawu.
2. Milawu ya matirhela ya vatirheli ni vatirhi va Mfumu yatirhisiwa ka vatirheli ni vatirhi va ta vutongi bza miganga.

Ndzimana ya 280
(**Malulamisiwela**)

Nawu wutiyisisa xivumbeko xa malulamisiwela lawa vuhosi bza miganga bzingamatithisaka akuhlamuleni ka minxuvu ya hinkwavu.

Ndzimana ya 281
(**Mandatu**)

Kuhelisa ni kutshika mandatu ya svirho lesvihlawuliweke sva tihuvu ta vuhosi bza miganga svilawuliwa hi nawu.

**NHLOKOMHAKA YA XV
NTIYISISO WA VUMBIWO**

NDZIMA YA I

**TA MATSHAMELA YA KUTSEMELISIWA KA TIMFANELO
NI YA XITSHUKETA**

Ndzimana ya 282

(Matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa)

1. Matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa mangab'ikiwa ntsena, ka tiko hinkwaru kumbe ka xiyenge, loko kuhumelela kumbe kutahatla kuhumelela kudumeliwa lokutisaka kudzukisiwa lokukulu, kutsekatsekisiwa ka milawu ya Vumbiwo kumbe khombo ka vanhu va tiko.
2. Kub'ikiwa ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa kufanela kuva ni nhlamuselo wa kutiya; nakona kufanela kuvula vutshunxeke ni mintiyisiso leyi yiyimisiwaka kumbe kupimeliwa.

Ndzimana ya 283

(Matshamela lamapfuxaka mub'iko)

Kutika lokutsongo kakona ka matshamela lamavangaka kub'ika mayendla lesvaku kub'ikiwa matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo, na sviboha, hambitanu, lesvaku kuxiximiwa xiyimiso xa vukombisi hi kuringananisa. Nakona, kufanela kuyendliwa ntsena lesvi hakunene svingahatlaka svitlhelisa kutshami-seka ka milawu ya Vumbiwo, hi tlhelo ra lesvifanelaka kutirhisiwa ni nkarhi lowu matshamela yakona mafanelaka kuteka wona.

Ndzimana ya 284

(Nkarhi)

Nkarhi lowu matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa mangatateka wona awufaneli kuhundza 30 wa masiku, na wungayengeteliwa kuyafika kanharhu hi minkarhi ya kufana, loko svivangelo sva matshamela lawa svahaya mahlweni.

Ndzimana ya 285
(Mayendlela ya mub'iko)

1. Loko kub'ikiwile matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa, Prezidenti wa Republika arhumela mub'iko lowuheleketiwaka hi nhlamuselo wa svivangelo ka Huvu ya Republika, ndzeni ka prazu ra 24 wa mawora, akuva wutiyesiwa.
2. Loko Huvu ya Republika yingali nkarhini wa tinhlengeletanu, kurhambiwa nhlenheletanu ya xihatla na yifanela kuyendliwa ndzeni ka ntlhanu wa māsiku.
3. Huvu ya Republika yitsema mhaka ya mub'iko ndzeni ka 48 wa mawora, na yingasvikota kuya mahlweni ni tinhlengeletanu na matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa mahaya mahlweni.

Ndzimana ya 286
(Mpimelo wa mub'iko)

Mub'iko wa matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa awufaneli kukavinyeta kumbe kutsemelisa timfanelo ta vutomi, vutshamiseki bza vanhu, matimba ya vanhu ni vun'wanatiko, kuva nawu wa xikhatiso wungatirhi ka lesvi se svihundzeke, mfanelo ya kulweliwa ka lavarhwexiweke nandzu ni vutshunxeki bza vukhongeli.

Ndzimana ya 287
(Kuhungutiwa ka vutshunxeki bza vanhu)

Hikola ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa, kungalandziwa minlumukelo leyi ya kuhunguta vutshunxeki bza vanhu:

- a) nsindziso wa kukumeka ka ndhawu ya kukarhi ntsena;
- b) kukhomiwa;
- c) kupfaleliwa ka yindlo leyi yingalulamiseliwangiki kuyamukela lavarhwexiweke nandzu kumbe vayavanyisiweke hikola ka sviwonho sva xihena;
- d) kuhungutiwa ka kusirhelela kudumeliwa ka mapapela, xihundla xa vupaluxi bza mahungu ni vutshunxeki bza mahungutsalwa, bza mahungu hi radiyo ni televhizawu.

- e) xisecha ni kuteka svilo muntini hi ximfumu;
- f) kutsemelisa vutshunxeke bza kuhlengelletana ni bza kukombisa miyanakanyu rivaleni;
- g) kutekiwa, hi ximfumu, ka rifuwo ni mintirho.

Ndzimana ya 288
(Kukhomiwa)

Kukhomiwa lokuyendliwaka hikola ka matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa kuxixima sviyimiso lesvi:

- a) Kufanela kutekela kutivisiwa xaka kumbe munhu lweyi atshembiwaka hi mukhomiwa, na avuliwe hi yena, lweyi akombisiwaka kulandziwa ka nawu, ndzeni ka ntlhanu wa masiku;
- b) Vito ra mukhomiwa ni kulandziwa ka nawu akukhomiweni kakwe svipaluxiwa ndzeni ka ntlhanu wa masiku;
- c) Mukhomiwa akombisiwa ka muyavanyisi na kungasihundza khume ra masiku.

Ndzimana ya 289
(Matirhela ya tihuvu ta mfumu)

Mub'iko wa matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa awufaneli kukhumba kutirhisiwa ka Vumbiwo hi tlhelo ra matimba ni matirhela ya tihuvu ta mfumu ni hi tlhelo ra timfanelo ni minsirhelelo ya varhangeli kumbe svirho svakona.

Ndzimana ya 290
(Makumu)

1. Loko kuhela matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ta xitshuketa, Prezidenti wa Republika ativisa Huvu ya Republika na ahlamusela hi vuxokoxoko minlumukelo leyilandziweke hikola ka wona ni nongoloko wa mavito ya vana va tiko lavakhumbiweke.
2. Makumu ya matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe ya xitshuketa mayendla lesvaku kuyima ni svivangiwa sva wona, na lesvo svingasiveli vutihlamuleli bza sviyendlo sva le handle ka nawu lesviyendliweke hi varhangeli kumbe vatirheli vakona.

NDZIMA YA II
MPFUXETO WA VUMBIWO

Ndzimana ya 291
(Masungulela)

1. Lava vasungulaka kuvaka vonela ra kucinciwa ka Vumbiwo i Prezidenti wa Republika kumbe ntsengo wa kusukela vunharhu bza vadeputadu va Huvu ya Republika.
2. Mavonela ya kucinciwa mafanela kunghenisiwa ka Huvu ya Republika kuyafika ka 90 wa masiku lamarhangelaka kudokadokisana ha wona.

Ndzimana ya 292
(Mimpimelo ya lesvicinciwaka)

1. Milawu ya kupfuxetiwa ka Vumbiwo yifanela kuxixima lesvi:
  - a) ntshunxeko, vutifumi ni vun'we bza Mfumu;
  - b) mayendlela ya xirepublika ya Vuhosi;
  - c) kuhambanisiwa ka minhlanganu ya vukhongeli ni Mfumu;
  - d) timfanelo, vutshunxeki ni kutiyisisa ka masungulu;
  - e) kuvhota ka hinkwavu, hi voxe, hi kufanana, hi xihundla ni hi nkama ni nkama loko kuhlawuliwa varhangeli va kuhlawuliwa va tihuvu ta mfumu hi xiyimu xa svifundzankulu ni ta vuhosi bza miganga;
  - f) mpfumelelo wa kuhambana ka mavonela ni wa matilulamisela hi ta politika, kukatsa ni mapartidu ni mfanelo ya vukaneti bza xidemokrasiya;
  - g) kuhambanisiwa ni kuseketelana ka tihuvu ta mfumu;
  - h) kuvoneleliwa ka kulandziwa ka Vumbiwo;
  - i) vutshunxeki bza vayavanyisi;
  - j) vutifumi bza vuhosi bza miganga;
  - k) timfanelo ta vatrhi ni ta minhlanganu ya vatrhi;

- 1) milawu leyi lawulaka vun'wanatiko, na yingafaneli kucinciwa hi nkongometo wa kuhunguta kumbe kususa timfanelo ta vun'wanatiko.
2. Kucinciwa ka timhaka letinga ka nhlayu leyinga la henhla svaboha lesvaku kurhangeliwa hi xivutisela xa mavonela.

Ndzimana ya 293
(**Nkarhi**)

Vumbiwo ringapfuxetiwa ntsena ndzhaku ka ntlhanu wa malembe na kusungule kutirha nawu wa mpfuxeto wa vugamu, handle ka loko kuli ni xiboho xa kuyamukeliwa ka matimba ya le handle ka nkarhi ya mpfuxeto, na xifanela kupasisiwa hi ntsengo lowungaliki hansi ka vumune bzinharhu bza vadeputadu va Huvu ya Republika.

Ndzimana ya 294
(**Mimpimelelo ya matshamela**)

Loko kahali ni matshamela ya kutsemelisiwa ka timfanelo kumbe matshamela ya xitshuketa, asvikoteki kupasisa kucinciwa kwihi na kwihi ka Vumbiwo.

Ndzimana ya 295
(**Mavhotela ni mayendlela**)

1. Lesvicinciwaka ka Vumbiwo svipasisiwa hi ntsengo wa vunharhu bzimbirhi bza vadeputadu va Huvu ya Republika.
2. Lesvicinciwaka ka Vumbiwo loko svipasisiwile svikatsiwa ka nawu wun'we wa mpfuxeto.
3. Prezidenti wa Republika angakoti kuyala kutiyisa nawu wa mpfuxeto.

Ndzimana ya 296
(**Kucinciwa ka Vumbiwo**)

1. Lesvicinciwaka ka Vumbiwo svinghenisiwa ka ndhawu yakona, hi kulandza lesvisiwaka, lesvisusiwaka ni lesviyengeteliwaka, hi kulaveka ka svona.
2. Vumbiwo, ka tsalwa ra rona lerimpsha, ripaluxiwa svin'we ni nawu wa mpfuxeto.

NDZIMA YA XVI
SVIFUNGU, MALE NI NTSINDZA WA REPUBLIKA

Ndzimana ya 297
(Mujeka wa tiko)

Mujeka wa tiko wu ni ntlhanu wa mivala: wa kupshuka, wa rihlaza, wa ntima, wa halandigolidi ni wakubasa.

Mivala leyi yikombisa lesvi:

wa kupshuka - kutilwela ka khale ni khale ka vukolonyi, yimpi ya matlhari ya ntshunxeko wa tiko ni kuvhikeliwa ka vutifumi;

wa rihlaza - rifuwo ra misava;

wa ntima - tikonkulu ra Afrika;

wa halandigolidi - rifuwo ra le hansi ka misava;

Wa kubasa - kululama ka kulwa ka vana va Musambiki ni kurhula.

Kusukela henhla sviya hansi kuyetlelisiwe muvala wa rihlaza, wa ntima ni wa halandigolidi na yiyavukanyisiwe hi mindzhati ya kubasa. Hi tlhelo ra ximantsi muvala wa kupshuka wuyeneta yinhlanharhu leyi xikarhi ka yona kukumekaka nyeleti, leyi henhla ka yona kunga ni buku leri henhla ka rona kuhingakanya-neke xibamu ni xikomu.

Nyeleti yikombisa moya wa vana va Musambiki wa kuseketelana ni matiko.

Buku, xikomu ni xibamu svikombisa jondzo, vubindzuli ni vuvhikeli.

Ndzimana ya 298
(Mfungu)

Mfungu wa Republika ra Musambiki, xikarhi ka wona, wu ni buku, xibamu ni xikomu lesvingatlhantekiwa ka mapa wa Musambiki na svikombisa, hi kulandzana ka svona, jondzo, vuvhikeni ni vulaveleli, vayakintlhava ni vubindzuli bza vurimi.

Hi le hansi ka mapa kukombisiwa lwandlenkulu.

Hi le xikarhi, ku ni jambu leritsuvukaka, xikombiso xa vutomi bzimpsha lebziyakiwaka.

Svilo lesvi, hi le henhla, svirhendzeliwa hi roda ra matinyo lerikombisaka vatihi ni vumaki.

Hi kurhendzela roda ra matinyo, xineneni ni le ximantsini kukumeka, hi kulandzana, tshinya ra vele ni xifaki ni mova, lesvikombisaka rifuwo ra vurimi.

Le henhla, hi le xikarhi, nyeleti yikombisa moya wa vana va Musambiki wa kuseketelana ni matiko.

Hi le hansi kuni vamba ra kupshuka ra kutsaliwa lesvaku “Republika ra Musambiki”.

Ndzimana ya 299
(Risimu ra tiko)

Marito ni mpfumawulu wa risimu ra tiko svibohiwa hi nawu lowupasisiwaka hi kulandza nhlayu ya 1 ya ndzimana ya 295.

Ndzimana ya 300
(Male)

1. Male ya tiko i Metikali.
2. Kucinciwa ka male kubohiwa hi nawu lowupasisiwaka hi kulandza nhlayu ya 1 ya ndzimana ya 295.

Ndzimana ya 301
(Ntsindza)

Ntsindza wa Republika ra Musambiki i Doropa ra KaMaputsu.

NHLOKOMHAKA YA XVII
SVILERISO SVA KUHETELELA NI SVA NTLULELO

Ndzimana ya 302
(Mujeka ni mfungu)

Kucinciwa ka mujeka wa tiko ni ka mfungu wa Republika ra Musambiki svi-bohiwa hi nawu, ndzeni ka lembe, kusukela loko Vumbiwo risungula kutirha na ripasisiwile hi kulandza nhlayu ya 1 ya ndzimana ya 295.

Ndzimana ya 303
(Huvu ya ta Vumbiwo)

Hi kusungula kutirha ka Vumbiwo, Huvu ya ta Vumbiwo yiya mahlweni yitirha na yili ni mavumbiwela wolawo na yiteka matimba lawa mabohiweke ka Nhlokomhaka ya XI.

Ndzimana ya 304
(Tihuvu ta svifundzankulu)

Kuvekiwa prazu ra malembe manharhu, kusukela siku leri Vumbiwo risungulaka kutirha, akuva kuyendliwa nhlawulamani wa tihuvu ta svifundzankulu letisimekiweke ka ndzimana ya 142.

Ndzimana ya 305
(Milawu ya khale)

Milawu ya khale, ka lesvi yingabanani ni Vumbiwo, yiya mahlweni yitirha kukondza yicinciwa kumbe yihelisiwa.

Ndzimana ya 306
(Kusungula kutirha)

Vumbiwo risungula kutirha hi siku lerilandzaka ra kutiyisiwa hi kuhuweleliwa ka mihandzu ya Nhlawulamani wa Kukatsa wa 2004.

Ripasisiwile hi Huvu ya Republika hi 16 ka Novembro wa 2004.

Prezidenti wa Huvu ya Republika**Eduardo Joaquim Mulémbwè**

Aripaluxiwe.

Prezidenti wa Republika**Joaquim Alberto Chissano**

